

Wo`zbekistan Respublikasi` Xali`q bilimlendiriw ministrliǵı

A`jiniyaz ati`ndag`i` No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası`

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`tetinin` pitkeriwshisi

Berdieva Gu`layda Dawletbaevna

Tema: **Qaraqalpaq tilinde feyildin` funktsional` formalari` ha`m
wolari` woqi`ti`w**

PİTKERİW QA`NİGELİK JUMISI

İlimiy basshi`

f.i.k. Yusupova B.

No`kis – 2015

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakul`tet dekani': f.i.k. Ye.Allanazarov

Kafedra basli'g`i': f.i.k. M.Qurbanov

İlimiy basshi': f.i.k. B.Yusupova

**Tema: Qaraqalpaq tilinde feyildin` funktsional` formalari' ha`m wolardi'
woqi'ti'w**

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'n

wori'nlawshi': Berdieva Gu`layda Dawletbaevna

Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasi'ni'n` qarari': «Qaraqalpaq tilinde feyildin` funktsional` formalari' ha`m wolardi' woqi'ti'w» degen temadag`i' pitkeriw qa`nigelik jumi'si'na «_____» bahasi' qoyi'lsi'n.

MAK basli'g`i' _____

MAK ag`zalari' _____

Kirisiw

- *Feyil ha`m woni`n` funksional` formaları` haqqi`nda tu`sinik*
- *Qaraqalpaq til biliminde feyildin` funksional` formaları`ni`n` izertleniwi*
- *Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`ni`n` maqseti ha`m wazi`ypaları`*

I Bap Ha`reket ati` feyili ha`m woni` woqi`ti`w

- *1. Ha`reket ati` feyilinin` tiykarg`i` wo`zgeshelikleri*
- *2. Ha`reket ati` feyilin woqi`ti`w*

II Bap Kelbetlik feyil ha`m woni` woqi`ti`w

- *1. Kelbetlik feyil ha`m woni`n` tiykarg`i` wo`zgeshelikeri*
- *2. Kelbetlik feyildi woqi`ti`w a`disleri*

III Bap Hal feyil ha`m woni` woqi`ti`w usi`llari`

- *1. Hal feyil ha`m woni`n` betlik yemes feyiller sistemasi`nda tutqan worni`*
- *2. Hal feyildi woqi`ti`w usi`llari`*
- *Juwmaq*
- *Paydalani`lg`an a`debiyatlar*

Jum i'st i'n` ul i'wma s i'patlamas i'

**Temani'n` aktual'li'g'i':** Qaraqalpaq tili morfologiyasi'ni'n` ja'ne metodikasi'ni'n` a'hmiyetli ma'selelerinin` biri yesaplang'an feyildin` funktsional` formalari', wolardi'n` ma'nileri, wo'zgeshelikleri ha'm wolardi' woqi'ti'w usi'llari'na tallaw jasawda ko'rinedi.

**Jumi'sti'n` maqseti ha'm wazi'ypalari':** Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'ni'n` aldi'na qoyg'an tiykarg'i' maqseti ha'm wazi'ypalari' – feyildin` funktsional` formalari' yag'ni'y kelbetlik feyil, hal feyil ha'm atawi'sh feyil ha'm wolardi' woqi'ti'wg'a baylani'sli' ma'seleler qaraqalpaq a'debiyati'ndag'i' ha'r qi'yli' ko'rkem shi'g'armalardan ali'ng'an mi'sallar tiykari'nda tallaw, mektepte woqi'ti'wdi'n` sapali', na'tiyjeli usi'llari'n usi'ni'w.

İzertlew ob'ekti ha'm predmeti: Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'ni'n` tiykarg'i' izertlew ob'ekti – ko'rkem shi'g'arma tilinen ali'ng'an, soni'n` menen birge pitkeriw qa'nigelik jumi'si'n wori'nlawshi' ta'repinen du'zilgen feyildin` funktsional` formalari', predmeti – ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin` grammatikasi', soni'n` ishinde, morfologiyasi' ja'ne qaraqalpaq tilin woqi'ti'w metodikasi'.

İzertlew metodlari' ha'm usi'llari': Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'ni'n` izertlew metodlari' si'pati'nda sinxronli'q baqlaw metod tan`lap ali'ndi'.

**İzertlew na'tiyjelerinin` a'meliy a'hmiyeti:** Jumi's teoriyali'q ha'm a'meliy a'hmiyetke iye, qaraqalpaq tilinin` grammatikali'q quri'li'si'nda u'lken worni' bar so'z shaqabi' ha'm woni' woqi'ti'w usi'llari' qaraqalpaq tilinin` morfologiyasi'n u'yreniwde ha'm u'yretiwde za'ru'rli material boladi'.

Jumi'sti'n` quri'li'si' ha'm ta`rtibi: Quri'li'si' boyi'nsha kirisiw, u'sh bap ha'm juwmaq ha'm paydalani'lg'an a'debiyatlar diziminen ibarat. Jumi's ko'lemi boyi'nsha 58 bet.

Wori'nlang'an miynettin` tiykarg`i` na`tiyjeleri: Qaraqalpaq tilindegi feyildin` funktsional` formalari` ha`r qi`yli` ma`nilik, bildiriliw, sintaksislik xi`zmetleri jag`i`nan wo`zine ta`n wo`zgesheliklerine iye boli`p keledi. Usi`g`an say woqi`ti`w metodlari`n paydalani`w za`ru`rligin ko`rsetedi.

**Juwmaq ha`m usi`ni`slardi` qi`sqa uli`wmalasti`ri`wdi`n` na`tiyjeleri:** Feyil ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi u`lken, grammatikali`q kategoriyalarg`a bay so`z shaqabi`, wol ha`r bir morfologiyali`q formag`a tallaw jasag`anda ayqi`n ko`rinedi. Bunda feyildin` funktsional` formalari` – kelbetlik feyil, hal feyil, ha`reket ati` feyili wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri menen aji`rali`p turadi`. Sonday-aq, usi` feyil formalari`n woqi`ti`wda na`tiyjeli, temani`n` si`pati`na say, jan`a pedagogikali`q texnologiya usi`llari`ni`n` bar yekenligi ko`rinedi.

Kirisiw

Ha'r qanday tildin` morfologiyali'q quri'li'si'nda ha'r bir so`z shaqabi'ni'n` tutqan worni', wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri, atqaratug`i'n xi'zmetleri bar. Bul qaraqalpaq tili ushi'n da ta`n. Tilde wolardi'n` ishinde feyil so`zler de u`lken wori'n tutadi'.

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'zda qaraqalpaq til biliminin` morfologiya tarawina, soni'n` menen birge, qaraqalpaq tilin woqi'ti'w metodikasi'na qatnasli' ma`selelerdin` biri – qaraqalpaq tilinin` ko`lemli, u`lken ja`ne grammatikali'q kategoriyalarg`a bay so`z shaqaplari'ni'n` biri yesaplang`an feyildin` funktsional` formalari' yag`ni'y kelbetlik feyil, hal feyil ha`m atawi'sh feyil ha`m wolardi' woqi'ti'wg`a baylani'sli' ma`seleler qaraqalpaq a`debiyati'ndag`i' ha'r qi'yli' ko`rkem shi'g`armalardan ali'ng`an mi'sallar, sonday-aq pitkeriw qa`nigelik jumi'si'n wori'nlawshi' ta`repinen du`zilgen mi'sallar tiykari'nda so`z yetildi.

Ha'r qanday tildin` morfologiyasi'nda, so`z shaqaplari' sistemasi'nda ha'r bir so`z shaqabi'ni'n` wo`zine ta`n worni', wo`zgeshelikleri bar. Wolardan feyil so`zler de tiykarg`i' leksikali'q ma`nileri, kategoriyalari', ga`p ishinde kelgende atqaratug`i'n sintaksislik xi'zmetleri menen aji'rali'p turadi'. Jumi'sta feyildin` funktsional` formalari' ko`rkem shi'g`armalar tiline ha`m feyildi woqi'ti'wg`a qatnasli' arnawli' tu`rde ilimiy ko`z-qarastan tallandi'.

Ob`ekti – ko`rkem shi'g`arma tilinen ali'ng`an, soni'n` menen birge pitkeriw qa`nigelik jumi'si'n wori'nlawshi' ta`repinen du`zilgen feyildin` funktsional` formalari', predmeti – ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi', soni'n` ishinde, morfologiyasi' ja`ne qaraqalpaq tilin woqi'ti'w metodikasi'.

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'nda izertlew metodlari' si'pati'nda sinxronli'q baqlaw, tariyxi'y, sali'sti'rma metodlari' qollani'ldi'.

Qaraqalpaq tilinde ha'r bir so`z shaqabi' belgili bir wo`zgeshelikleri, kategoriyalari', formalari', ma`nilik ayri'qshali'qlari' menen si'patlanadi'. Bul si'patlar qaraqalpaq tilinde yen` u`lken ma`nili so`z shaqaplari'ni'n` birinen

yesaplang`an feyil so`zler ushi`n da ta`n. Bunda jumi`sti`n` izertlew na`tiyjelerinin` a`meliy a`hmiyeti sonnan ibarat, qaraqalpaq tilinin` morfologiyasi` ha`m metodikasi` tarawı`nda, so`z shaqaplari`ni`n` kategoriyalari`n, formalari`n, woqi`ti`w usi`llari`n u`yreniwde paydalani`wg`a boladi`.

Feyildin` bir neshe formali`q wo`zgesheliklerge iye boli`wi` woni`n` ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi u`lken, grammatikali`q kategoriyalarg`a bay so`z shaqabi` yekenin ko`rsetiw menen birge ha`r bir morfologiyali`q formag`a tallaw jasag`anda bul wo`zgeshelik ja`ne de ayqi`n ko`rinedi.

Qaraqalpaq tilindegi so`z shaqaplari`ni`n` ishinde kategoriyalarg`a, formalarg`a bay so`z shaqaplari`nan yesaplang`an feyildi biliwke, u`yreniwde ha`m woqi`ti`wda mug`allimnen teren` bilim ha`m ta`jiriybe talar yetiledi. «Biz elimizde jan`a a`wlad, jan`a woy-pikir iyelerin ta`rbiyalawday juwapkershilikli wazi`ypalardi` wori`nlawda, birinshi gezekte, a`ne usi` mashaqatli` ka`sip iyelerine su`yenemiz ha`m tayanami`z, yerten` worni`mi`zg`a keletug`i`n jaslardi`n` ruwxı`y du`n`yasi`n qa`liplestiriwde wolardi`n` xi`zmeti qanshelli sheksiz yekenligin wo`zimiz ani`q ko`z aldi`mi`zg`a keltiremiz»<sup>1</sup> degen edi Prezidentimiz İ.A.Karimov. Bul pikir di biz qaraqalpaq tilin, atap aytqanda, woni`n` morfologiyasi`na qatnasli` feyildi u`yreniwde, woqi`ti`wda, keleshekte ta`lim-ta`rbiya beriw minnetin alg`an bu`gingi student – yerten`gi mug`allimnin` xi`zmetine qatnasli` yekenin tu`sinemiz. Wo`z ana tilin, woni`n` so`zlik qurami`nda ayri`qsha wo`zgeshelikke iye birlik yesaplang`an feyil so`zlerdi, soni`n` ishinde, woni`n` funktsional` formalari`n biliw, woni`n` pedagogikali`q iskerlik bari`si`nda wo`z worni` menen paydalani`w ja`ne woqi`ti`w woqi`ti`wshi` jumi`si`nda a`hmiyetli wori`n tutadi`. Usi` ko`z-qarastan qaraqalpaq tilindegi feyil ha`m woni`n` funktsional` formalari`n u`yreniw wog`ada za`ru`rli.

¹ Каримов И.А. Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш. Ташкент, 2008, 130-бет.

Feyil ha'm woni'n funksional formalari' haqqi'nda tu'sinik

Tilde so'z shaqabi' qanday da bir na'rse, belgini, is-ha'reketti ha'm t.b. bildirip keledi. Wolardi'n arasi'nda is-ha'reket ma'nisin bildirip keletug'i'n so'zler feyil delinedi. Feyiller uli'wma is-ha'reket ma'nisin bildiretug'i'n so'zler si'pati'nda tani'ladi' ha'm wog'ada ken' ma'nilerdi bildirip keledi. Usi'nday wo'zgesheliklerine baylani'sli' wolar bir neshe leksika-semantikali'q toparlarga bo'linedi: qi'ymi'l-qozg'ali's feyilleri, ha'reket-halat feyilleri, seziw-oylaw feyilleri, so'ylew feyilleri, psixologiyali'q protsesslerge ha'm emotsiyaga baylani'sli' feyiller, yeliklew feyilleri, biologiyali'q wo'zgesheliklerge baylani'sli' feyiller, ta'biyat qubi'li'slari'na baylani'sli' feyiller.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi feyiller leksika-grammatikali'q ayri'qshali'qlari' jag'i'nan da aji'rali'p turadi'. Feyildin bunday leksika-grammatikali'q wo'zgeshelikleri woni'n da'reje, tu'r kategoriyalari'na, awi'spali' ha'm awi'spasi'z feyil, boli'mli' ha'm boli'msi'z formalarga, meyil, ma'ha'l, bet-san si'yaqli' morfologiyali'q kategoriyalarga iye boli'p keliwinde belgili boladi'. Bul ayri'qshali'qlar feyildi basqa so'z shaqaplari'nan leksika-grammatikali'q jaqtan aji'rati'p ko'rsetiwge xi'zmet yetedi.

Feyillerdegi ja'ne bir leksika-grammatikali'q wo'zgeshelik woni'n boli'mli'li'q ha'm boli'msi'zli'q ma'nilerinde qollani'li'wi'. Feyildin boli'mli'li'q ha'm boli'msi'zli'q ma'nisi is-ha'reket protsesinin wori'nlani'wi' yamasa wori'nlanbawi' menen baylani'sli' boli'p, is-ha'reketin wori'nlang'ani'n yamasa woni'n wori'nlani'w mu'mkinshiliginin bar yekenligin bildiretug'i'n feyiller boli'mli' feyiller, al is-ha'reketin wori'nlanbag'ani'n yamasa wori'nlanbaytug'i'ni'n bildiretug'i'n feyiller boli'msi'z feyiller delinedi. Qaraqalpaq tilindegi boli'mli' feyillerde boli'mli'li'q ma'ni bildiretug'i'n arawli' grammatikali'q formalar joq, wol feyildin ma'nisinen an'lasiladi'. Feyil boli'msi'zli'q ma'ni bildiretug'i'n arawli' grammatikali'q formalarga iye: -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe formalari'. Yeger feyildin boli'msi'zli'q affiksi feyildin yeki komponentine de jalg'ansa yeki boli'msi'zli'q affiksi biri-ekinshisinin ma'nisin

biykarlap boli'mli' ma'ni payda yetiledi: barmay ju'rme yag'ni'y bar degendi bildiredi.

Boli'msi'zli'q ma'nileri yemes, joq so'zleri arqali' da bildiriledi: ko'rgen yemes, ko'rgen joq. Al, sintetikali'q formadag'i' boli'msi'z feyilge yemes so'zi jalg'ansa boli'mli' ma'ni an'lati'ladi': barmaw yemes – bari'w ma'nisin bildiredi.

Feyil so'zler atawi'sh so'zlerdi basqari'p keledi ha'm feyildin' is-ha'reketinin' belgili bir ob'ektke qarati'lg'ani' ma'lim boladi'. Feyiller ob'ektke qatnasli'li'g'i'na qaray awi'spali' feyiller ha'm awi'spasi'z feyillerge bo'linedi. Is-ha'reketi tuwra ob'ektke qarati'lg'an feyiller awi'spali' feyiller, al is-ha'reketi tabi's sepligindegi so'zlerdi talap yetip kelmesten, qi'ya seplik formasi'ndag'i' so'zlerdi basqari'p keletug'i'n feyiller awi'spasi'z feyiller boladi'.

Qaraqalpaq tilindegi feyildin' funktsional' formalari' ha'reket ati' feyili, kelbetlik feyil ha'm hal feyilden ibarat. Wolar feyildin' betlik yemes formalari' dep te ataladi'.

Qaraqalpaq til biliminde feyildin' funktsional' formalari'ni'n` izertleniliwi

Qaraqalpaq til biliminde woni'n` morfologiya tarawina qatnasli' izertlewler ali'p bari'li'p, wolarda feyil so'z shaqabi' izertlengen. Feyildin' funktsional' formalari' N.A.Baskakovti'n` miynetlerinde so'z yetildi.² M.Da'wletov ta'repinen feyildin' funktsional' formalari' monografiyalı'q bag'darda u'yrenildi.³ Ha'reket ati' feyilleri B.Qutli'muratov ta'repinen izertlendi.⁴ Kelbetlik feyil D.S.Nasi'rovti'n` miynetinde so'z yetildi.⁵ Kelbetlik feyillerdin' substantivlesiwi A'.Aymurzaeva ta'repinen arnawli' izertlendi.⁶ Feyil A.Bekbergenov ta'repinen

²Баскаков Н.А. Каракалпакский язык т.ІІ. 1952.

³ Дәулетов М. Хәзирги қарақалпақ тилинде фәйилдің функциональ формаларының системасы. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1990.

⁴ Қутлымуратов Б. Хәзирги заман қарақалпақ тилинде хәрәкет атлары. Нөкис, 1967.

⁵ Насыров Д.С.Қарақалпақ тилинде келбетлик фәйил. 1964.

⁶ Аймурзаева Ә. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик хәм келбет фәйиллердің субстантивлесиўи. Нөкис, «Билим», 1992.

so`z jasali'wg`a baylani'sli' tallandi'.⁷ Ayekeev ta`repinen qospa feyiller izertlendi. Sonday-aq, sabaqli'qlarda feyildin` barli'q leksika-grammatikali'q wo`zgeshelikleri u`yrenildi.⁸

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'ni'n` maqseti ha`m wazi'ypalari'

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'ni'n` aldi'na qoyg`an tiykarg`i' maqseti qaraqalpaq tilindegi feyil so`zlerdin` arasi'nda wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri, si'patli' belgileri menen wo`zine ta`n bir topardi' quraytug`i'n morfologiyali'q birlikler – feyildin` funktsional` formalari'na tallaw jasaw menen birge wolardi' woqi'ti'w usi'llari'n ko`rsetiwden ibarat. Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'ni'n` aldi'nda turg`an wazi'ypasi' – qaraqalpaq tilindegi feyil so`zlerdin`, atap aytqanda, woni'n` funktsional` formalari'ni'n` bir-birinen tiykarg`i' leksika-grammatikali'q wo`zgesheliklerin ko`rsetiw ha`m usi' feyil formalari'n oqi'ti'wdi'n` na'tiyjeli usi'llari'na tallaw jasawdan ibarat.

⁷ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалыуы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.

⁸ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. Нөкис, 1974.; Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. Нөкис, 1981.; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. Нөкис, 1994.; Da`wletov A., Da`wletov M., Qudaybergenov M. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tili. Morfemika. Morfonologiya. So`z jasalıw. Morfologiya. JOO ushın sabaqlıq. No`kis, 2010.

I Bap Ha`reket ati' feyili ha`m woni' woqi'ti'w

Qaraqalpaq tilindegi so`z shaqaplari' sistemasi'nda feyil so`yler u`lken wori'n iyeleydi. Feyildin` funktsional` formalari' woni'n` basqa formalari'nan, kategoriyalari'nan, tu`rlerinen wo`zine ta`n wo`zgesheliklrei menen aji'rali'p turadi'. Feyildin` funktsional` formalari'ni'n` biri ha`reket ati' feyili boli'p, woni'n` basqa formalardan ayi'rmashi'li'qlari' bar. Soni'n` menen birge, feyil so`zlerdi, soni'n` ishinde woni'n` funtsional` formalari'ni'n` biri yesaplang`an ha`reket ati' feyilin woqi'ti'wda qolayli' bolg`an usi'llar, metodlar bar. Biz pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'zda ha`reket ati' feyili ha`m woni' woqi'ti'w ma`selelerine wo`z aldi'na bo`lek toqtap wo`tpekshimiz.

1. Ha`reket ati' feyilinin` tiykarg`i' wo`zgeshelikleri

Qaraqalpaq tilinde ha`reket ati' wo`zinin` da`slepki yag`ni'y do`rendi formasi'nda bet, san, meyil ha`m ma`ha`l ma`nilerin bildirmeydi. Usi' formada kelgende wol tek g`ana ha`reket protsesinin` atamasi' boli'p turadi'. Ha`reketti ataydi'.

Qaraqalpaq tilinde ha`reket ati' belgili bir affiksler arqali' bildiriledi. Wog`an to`mendegiler kiredi:

a) -i'w/-iw, -w, -maq/-mek, -paq/-pek, -baq/-bek, -g`i'/-gi, -qi'/-ki, -i's/-i's, -s formalari' dara:

b) -g`anli'q/-genlik, -qanli'q/-kenlik, -tug`i'nli'q, -jaqli'q, -arli'q/-yerlik, -rli'q/-rlik, -masli'q/-meslik, -mag`a/-mege, -arg`a/-yerge, -masqa/-meske, -i'wg`a/-iwge, -wg`a/-wge formalari' qospa affiksler boli'p yesaplanadi'. Wolar tu`bir ha`m do`rendi tu`bir feyillerine jalg`ani'p, ha`reket ati' feyillerin jasaydi'.

Qaraqalpaq tilindegi ha`reket ati' feyiline ta`n bir wo`zgeshelik bar – birinshiden, ayi'ri'm ha`reket ati' feyilleri feyil ha`m atli'qqa ta`n belgilerge iye bolsa, yekinshiden, tek g`ana feyilge qatnasli' boladi' da sheklengen da`rejede

ushi'rasadi'. Sheklengen da'rejedegi feyiller infinitivke ta'n belgilerdi ko'rsetedi. Usi' wo'zgesheliklerine qaray ha'reket ati' formalari' yeki toparg'a bo'linedi:

- 1) substantivlik yag'ni'y atawi'sh feyiller
- 2) infinitiv feyiller.

1. Ha'reket ati'ni'n` substantiv formalari' – atawi'sh feyiller

Qaraqalpaq tilindegi atawi'sh feyillerdin` bir ayri'qsha aji'rali'p turatug'i'n si'pati' – yeki so'z shaqabi'ni'n` – atli'q penen feyildin` ma'nilerine iye boli'p keletug'i'ni' boli'p yesaplanadi'. Bunda ha'reket ati' feyilinin` feyillik ma'nisi sonnan ibarat – basqa da feyil so'zler si'yaqli' is-ha'reketi bildiredi, boli'mli' yamasa boli'msi'z formalarda keledi. Atli'q so'zler menen kelip, wolardi' basqari'p, feyil so'z dizbegin du'zedi ha'm bas komponent boladi'. Al, atawi'sh so'zlerge, soni'n` ishinde, atap aytqanda, atli'q so'zlerge ta'n bolg'an wo'zgeshelikleri – atli'q so'zlerdey seplik, ko'plik, tarti'm affiksleri menen wo'zgerip, substantivlik belgige, qa'siyetke iye boladi'. Bunday jag'dayda wolar atli'q so'zler si'yaqli' sintaksislik xi'zmetlerdi atqari'p keledi. Usi' wo'zgesheliklerine baylani'sli' wol atawi'sh feyil dep te atala beredi.

«Infinitiv» termini lati'nni'n` infinitivus degen so'zinen ali'ni'p, ma'ha'l, meyil, bet,san boyi'nsha «belgisiz feyil»<sup>1</sup> degen ma'nini an'latadi'. Ha'zir bul termin rus ha'm tu'rkiy tilerindegi infinitiv yamasa «feyildin` belgisiz formasi'» dep ataladi'».⁹

«Ha'reket ati'ni'n` substantiv formasi', tiykari'nan, so'z jasawshi' -i'w/-iw, -w, -maq/-mek (-paq/-pek, -baq/-bek), -g'i'/-gi (-qi'/-ki), -i's/-i's, -s ha'm -g'anli'q/-genlik, -qanli'q/-kenlik, -tug'i'nli'q, -jaqli'q, (-a, -ye) rli'q/-rlik, -masli'q/-meslik, -maqli'q/-meklik si'yaqli' affikslerdin` tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge jalg'ani'wi' arqali' jasaladi'. Bul feyil formalari' so'z jasaw

⁹ Дәўлетов М. Хәзириг қарақалпақ тилинде фейилдің функциональ формаларының системасы. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1990, 57-бет.

uqi'pli'li'g'i', qollani'li'wi', ma'nisi jag'i'nan ha'r qaysi'si' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri menen bir-birinen ayri'li'p turadi'»¹⁰

Bul formalardi'n` ma`nilik jaqtan bir-birinen ayi'rmashi'li'qlari' bar. Biz wolarg'a to'mende wo'z aldi'na bo'lek toqtap wo'tpekshimiz.

1. Ha`reket ati'ni'n` -i'w/-iw, -w formasi'

Qaraqalpaq tilinde ha`reket ati'ni'n` - i'w/ -iw, -w formasi', sonday-aq boli'msi'z -ma+w/-me+w formasi' barli'q tu`bir ha`m do`rendi feyillerge jalg`ani'p keledi, ha`reket ati' feyilin jasadı' ha`m to`mendegidey ma`nilik wo'zgeshelikler menen si'patlanadi':

a) ataw formasi'nda kelip ha`reket ati' ma`nisindegi is-ha`reketti bildiredi. Bunda, ko`binese, ga`pte sub`ektlik ha`m atributivlik xi'zmetlerde keledi. Mi'sali':

1. A`wele woyi'n ba dep oti'r yedi, izi salmaqli' yeken. Ko`teri*w*, shi'daw kerek boldi'. (Wo`.A)

2. Du'n`yada ne qi'yi'n, **jasi' u`lken boli'w** qi'yi'n. (Wo`.A)

Baslawi'sh xi'zmetinde ken`eytilgen ag`za boli'p keledi. Bunda wo`l toplam tu`rinde keledi. Mi'sali': (Wo`.A.)

1. **Woni'n` baladay boli'p wo`kpelewi** buni' zawi'qlandi'rdi' (H.Wo`)

b) - Iw/ -iw, -w formasi' ataw formasi'nda g`ana yemes ha'r qi'yli' seplik formalari'n da qabi'l yetip keledi. İyelik sepliginde kelip, ani'qlawi'sh boladi'. Mi'sali': Al, kempir Bekimbettin` maqtaw so`zin yesitip, awzi' ashi'li'p ketedi. (Wo`.A) Yen` aqi'ri'nda dan`-dan'i' shi'qqan basi'n uslap woti'ri'p:

– **Xali'q penen islesiw**din` qi'yi'ni'n-ay, – dep awi'r gu`rsindi. (Wo`.A.)

Yendi ku`sh sali'p islewdin` qi'yi'nshi'li'g'i' ani'q boli'p qaldi'.

v) qospa bayanlawi'sh qurami'nda keledi. Mi'sali': Spravka alsa, Bekimbetti juwapqa tartti'ri'w mu`mkin. 2. Sira`, bar ku`shin bilegine ji'ynap turg`an boli'wi' kerek. (Wo`.A)

¹⁰ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Нөкис, «Билим», 1994 267-бет.

Kewil bir bag`, woni' ta`rbiyat yetip,

Tatli' miywasi'n jep, aralaw mu`mkin. (I.Yu)

g) seplik formalari' menen kelgende ga`ptin` yekinshi da`rejeli ag`zalari'ni'n` xi'zmetin atqari'p keledi. Mi'sali':

Jumi'sti' duri's jolg`a qoyi'w ushi'n (ne maqsette? – maqset pi'si'qlawi'shi') talay na`rselerdin` isleniwi kerek boldi'. (Wo`.A.)

d) - Iw/ -iw, -w formasi' feyil toplamlari'n du`ziwde wo`nimli qollani'latug`i'n formalardi'n` biri boli'p yesaplanadi'. - Iw/ -iw, -w formasi' ha`reket ati' toplami'n du`zip keledi. Mi'sali': Yendi tezirek frontqa tu`sip dushpan menen ku`sh si'nasi'w`di' (neni? - i'w formali' toplam, ken`eytilgen toli'qlawi'sh) ku`tip ati'rmi'z. (Wo`.A.)

- Shi'rag`i'm, senin` de bala su'yip, ana boli'wi'n`a (nege? – ken`eytilgen toli'qlawi'sh) jaqsi'. (Wo`.A.)

e) tu`sindiriwshi ag`za xi'zmetin atqaradi': Da`slepki ma`seleler de – u`lken a`hmiyetli ma`seleler: a`sker sem`yalari'na ja`rdem beri'w, bo`linbeytug`i'n xordi' duri's paydalani'w, bali'qshi'lardi'n` ma`deniy jag`dayi'n jaqsarti'w. (Wo`.A.)

j) Seplik formalari' menen kelip, ga`ptin` aqi'ri'nda turi'p, bayanlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali': Aralari'nda tarti's, daw ko`beyiwde. (Wo`.A.)

Demek, bul ha`reket ati' feyilleri ataw formasi'nda kelgende is-ha`rekettin` ati'n bildirip kelse, ataw formasi'nda ha`m iyelik sepliginde kelip zatqa ta`n tiyislilik ha`m sapa belgisin bildirip, ga`p ishinde kelip ani'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Al, mu`mkin, kerek, za`ru`r ha`m t.b. so`zler menen kelgende ga`ptin` qospa bayanlawi'shi'n payda yetedi. Ja`ne de seplik formalari' menen keledi ha`m ha`r qi'yli' ga`p ag`zalari'ni'n` xi'zmetin atqari'w mu`mkinshiligine iye boladi'. Bunda, tiykari'nan, ga`ptin` yekinshi da`rejeli ag`zalari'ni'n` xi'zmetinde wo`nimli qollani'ladi'. Sonday-aq, feyil toplamlari'n du`ziwde wo`nimli qatnasadi'.

- Iw/ -iw, -w formasi' menen kelgen ha`reket ati' feyilleri wo`zinin` tiykarg`i' ha`reketlik ma`nileri joyti'p, pu`tkilley atli'q so`zlerge wo`tip te ketedi. Bunday so`zlerdin` qatari'nda woqi'w, jaylaw, so`ylesiw, ushi'rasi'w, qosi'w,

ali'w, tergew ha'm t.b. so'zler kiredi. Woqi'w gu'zde – sentyabr` ayi'nda baslanadi'.

Feyildin` basqa da formalari' menen bir qatarda atawi'sh feyil formasi'nda kelgen so'zler de ga'ptin` bayanlawi'shi' xi'zmetinde keledi. Bunda –i'w/-iw,-w – maq/-mek formali' kelgen feyil so'zler jay bayanlawi'sh xi'zmetinde keledi. Mi'sali':

Bizin` tiykarg'i' maqsetimiz – **woqi'w**.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyil so'z shaqabi' ushi'n ta'n bolg'an si'patli' bir qubi'li's wolardi'n` ishinde woti'r, tur, ju'r feyillerinin` ga'p ishinde dara bayanlawi'sh xi'zmetinde kelgende yeki tu'rli xi'zmet atqari'p keliwi boli'p yesaplanadi'. Bunday feyiller to'mendegi wo'zgesheliklerge iye boladi':

1. Yekinshi bet, birlik san, buyri'q meyil ma'nisindegi is-ha'reketlerdi bildirip keledi. Mi'sali': Tur, woqi'wi'n`a ket.

2. Turi'pti', woti'ri'pti', ju'ripti formalari'nda kelgende buyri'q ma'nisin bildirmeydi, al xabar ma'nisin bildirip keledi. Mi'sali':

Qalmurat to'mende tur. Bul ga'pte turi'pti' ma'nisinde xabardi' bildirip keledi.

2. Ha'reket ati'ni'n` -maq/-mek formasi'

Qaraqalpaq tilinde ha'reket ati'ni'n` -maq/-mek formasi' bir neshe fonetikali'q variantlarg'a iye. Wolar **-maq/-mek (-paq/-pek, -baq/-bek)** fonetikali'q variantlari' boli'p yesaplanadi'. Ha'reket ati'ni'n` -maq/-mek formasi'ni'n` - i'w/ -iw, -w formasi'nan wo'zgesheligi woni'n` qollani'li'wi' jag'i'nan wo'nimsizliginde ko'rinedi.

Ha'reket ati'ni'n` -maq/-mek formasi' qaraqalpaq tilindegi feyildin` barli'q tu'bir ha'r do'rendi tu'birlerine jalg'ana aladi': aytpaq, ko'rmek, gezbek, ju'rmek, si'pi'rmaq ha'm t.b. Mi'sali':

Wo'lmektin` izinen wo'lmek joq. (Naqi'l)

Qaraqalpaq xalqi'nda buri'nnan saqlani'p kiyati'rg'an oyi'nlardi'n` biri – **teppek**.

Yeger de wol tu`we, joq ha`m yemes so`zleri menen kelse analitikali`q usi`lda beriledi. Mi`sali`:

Menin` aytqanlari`ma tu`sinbek tu`we, ti`n`lag`an da joq. Woti`rg`an jerinen basqa jaqqa qashi`p ketpek tu`we, poselkadan qazi`q qag`i`p bergen jerge ko`shire almay, bu`lip ju`rmen. (Sh.S.) Bunday birlikler menen kelgende sali`sti`ri`w ma`nisi bildiriledi.

Ha`reket ati`ni`n` -maq/-mek formasi` tilde ha`r qi`yli` formalardi` qabi`l yetip keledi. Wol hesh qanday so`z wo`zgertiwshi affikslerdi qabi`l yetpey, ataw formasi`nda kelgende tek g`ana is-ha`reket protsesin atap ko`rsetiw ma`nisin bildirip keledi. Bunday formada kelgende wolar, tiykari`nan, ga`pte bayanlawi`sh ag`za xi`zmetin atqari`p keledi. Woni`n` bas maqseti – dushpandi` **jen`bek**. Bunda - bek formasi`nda kelgen ha`reket ati` feyili ataw formasi`ndag`i` sub`ekttin` is-ha`reketin bildirip keledi. Wolar bunda meyil ha`m ma`ha`l kategoriyasi`na qatnasli` bolmay, is-ha`reketti tikkeley bildiriw, xabarlaw ma`nisinen meyil ha`m ma`ha`l ma`n`isi bildiriledi. Ha`reket ati`ni`n` bunday jag`dayda kelgen -maq/-mek formasi` -maqshi`/-mekshi formasi` menen sinonim boli`p keledi. Bilmek – bilmekshi, aytpaq – aytpaqshi`, ko`rmek – ko`rmekshi ha`m t.b.

Kerek, lazi`m, tiyis, da`rkar modal` so`zleri menen kelgende ha`reket ati` feyilinin` -maq/-mek formasi` yedi toli`qsi`z feyili menen dizbeklesedi. Bunda wolar, ko`binese, bayanlawi`sh xi`zmetinde keledi. Woni`n` woyi` ti`ni`sh jatpaq yedi. Bu`gin jumi`sti` pitkermek kerek. Qa`nigelikti iyelew ushi`n jaqsi` bilim almaq za`ru`r.

Substantivlesip kelip atama ma`nisin bildiredi. Mi`sali`: Teppek – woyi`n ati`. Almaqti`n` bermegi bar. (Naqi`l)

Qaraqalpaq tilindegi ha`reket ati` formalari` ha`r qi`yli` stil`lerde qollani`la beredi. Ko`rkem shi`g`armalarda bul formalar stil`lik xi`zmetlerde paydalani`ladi`. Mi`sali`:

Bizge g`a`niymetdur tez wo`sip-**wo`nbek**,

Keleshektin` ıg`bal gu`llerin **termek**.

Qanday jaksı, aq besikte in`galap,

Bul a`jayıp yelde du`n`yag`a **kelmek!**

Bizge g`a`niymetdur tez wo`sip **-wo`nbek,**

Keleshek bag`ının` gu`llerin **termek.**

Qanday jaqsı, aq besikte in`galap,

Bul shadlı zamanda du`n`yag`a **kelmek!** (İ.Yu)

Si`law mayi`n jag`i`p, wog`an xabarshi`larg`a ju`yrik atlar kerekligin, maydanlardı' **baylani`sti`rmaqqa** tek samaldan ju`yrik shabi`s atlari' g`ana jarari`n tu`sindirdi. (H.Wo`temuratova)

Bar dalbedewlerdi jer tu`bine **asi`rmaqqa** lebiz yetti (H.Wo`.)

Солай йетип, ha`рекет атынын` **-maq/-mek** formasi' ha`reketti atap ko`rsetiw ma`nileri menen birge, qollani`li`w wo`nimsizligi menen de si`patlanadi'.

3. Ha`reket ati`ni`n` -i`s/-is formasi'

Qaraqalpaq tilindegi ha`reket ati`ni`n` -i`s/-is formasi' woni`n` basqa formalari' si`yaqli' ha`reketin` ati`n bildirip keledi. Basqa tu`rlerinen wo`nimsiz qollani`li`wi' menen parqlanadi'. Bul forma arqali' uri`s, ju`ris, woti`ri`s, turi`s, kelis ha`m t.b. birlikler jasaladi'. Bul wolardi`n` boli`mli' formasi' bolsa, boli`msi`z tu`ri yemes, joq so`zlerinin` ja`rdemi menen bildiriledi. Bul analitikali`q forma arqali' bildiriledi. Mi`sali': Uri`sta **turi`s** joq. Bul qay **kelis**?

Ha`reket ati`ni`n` -i`s/-is formasi' ha`r qi`yli' formalar menen keledi. Wolardan seplik, tarti`m ha`m ko`plik affikslerin qabi`l yetedi. Bunday jag`dayda, ko`bine, substantivlesedi. Wolardi`n` usi`nday wo`zgerisleri na`tiyjesinde bir qansha atawi`sh so`zler payda boladi'. Mi`sali': uti`s, gu`res, uri`s, qoni`s, yeregis ha`m t.b. Mi`sali':

Qoni`si`n`i`z jayli' bolsi`n. Wo`mir – bul, gu`res. Qon`si`lar menen ali`s-beris qi`li`p woti`rmi`z.

Demek, ha`reket ati'ni'n` **-i's/-is formasi'** usi'nday wo`zgesheliklerge iye boli'p keledi.

4. Ha`reket ati' feyilinin` -g`i'/-gi, -qi'/-ki formasi'

Qaraqalpaq tilindegi ha`reket ati'ni'n` -g`i'/-gi, -qi'/-ki formasi' basqa formalari'na sali'sti'rg`anda bir qansha wo`zgeshelikke iye boli'p keliwi menen aji'rali'p turadi'.. Bul forma haqqi'nda bir qansha pikirlerdi de ushi'rati'wg`a boladi'. Wolardan N.A.Baskakov ta`repiyen tariyxı'y shi'g`i'si' jag`i'nan -i'w/-iw, -w formasi'ni'n` yen go`ne yag`ni'y arxaikali'q varianti' dep yesaplandi'.

Qaraqalpaq tilindegi -g`i'/-gi, -qi'/-ki formasi'n alg`an alg`i', bergi so`zlerinde, sonday-aq, jon`g`i', si'ralg`i', uytqi' ha`m t.b. si'yaqli' birliklerde da`slepki ha`reketlik ma`nisi jog`ali'p, leksikalizatsiya arqali' ataw ma`nisi basi'm boli'p, substantivlesip ketken.

Analitikali'q formada -ma/-me boli'msi'zli'q affiksi menen kelip boli'msi'zli'q ma`nisi bildiriledi. Mi'sali':

1. Wol qı'ynalg`ani'n **bildirgisi** kelmedi.

2. Toy-dumang`a atap seyisletken arg`i'maqlari'n qan sasi'g`an alpawı't maydanlarg`a **jolatqi'si'** kelmey, kiyeli qanazatlari'n qa`sterlegen atpaz qurbi'si'na xoshamet berdi. (H.Wo`)

3. Aqsag`i'm yerten`gi tu`ndi jami'li'p atlari'n ali'p qashpaqshi' yekenin, balalarg`a qosi'p jel tuyaqli'lardi' da qutqari'w kerekligin ku'yip-pisip, parti' shi'g`i'p **tu`sindirgisi** keler yedi. (H.Wo`)

Demek, ha`reket ati'ni'n` -i'w/-iw, -w, -maq/-mek, -paq/-pek, -baq/-bek, -g`i'/-gi, -qi'/-ki, -i's/-i's, -s formalari' dara formalar boli'p yesaplanadi'.

Ha`reket ati'ni'n` qospa formalari'

Qaraqalpaq tilinde ha`reket atının` qospa formalari -g`anli'q/-genlik, -qanli'q/-kenlik, -tug`i'nli'q, -jaqli'q, -arlı'q/-yerlik, -rli'q/-rlik, -masli'q/-meslik, -

mag`a/-mege, -arg`a/-yerge, -masqa/-meske, -i`wg`a/-iwge, -wg`a/-wge formalari` qospa affiksler boli`p yesaplanadi`. Bul formalar tu`bir ha`m do`rendi tu`bir feyillerine jalg`anadi` ha`m ha`reket ati` feyillerin jasaydi`.

1. Ha`reket ati`ni`n` -g`anli`q/-genlik, -qanli`q/-kenlik formalari`

Qaraqalpaq tilinde ha`reket ati`ni`n` -g`anli`q/-genlik, -qanli`q/-kenlik formalari` boli`mli` ha`m boli`msi`z formada kelgen wo`tken ma`ha`ldegi -g`an formali` kelbetlik feyilge -li`q/-lik qosi`mtasi`ni`n` qosi`li`wi` arqali` payda boladi`. Ha`rekettin` wo`tken waqi`ttag`i` hal-jag`day, na`tiyjesin bildirip, substantivlik ma`nige iye boladi`. Mi`sali`:

1. Ko`p **sharshag`anli`q** – adamni`n` den sawli`g`i`na zi`yanli`.

2. Pa`ynek jo`rgekten shi`qqali` bosag`ag`a telmirip, yesiktin` jabi`g`i`nan si`g`alap wo`sken, tabaq iyesinin` rabayi`n baqqi`sh, wol jamanlag`andi` qosi`li`p si`bap, wol maqtag`andi` ko`kke shi`g`ari`p so`ylegish, wo`zinin` toqtami`na iyelik yete almas, yerme **bolg`anli`qtan**, wolarg`a jag`i`mpazlani`p, wo`zi tani`mas patsha shesheydi g`a`remetlep sala berdi (H.Wo`.)

3. Woni`n` sa`wbetlesi Ilbi`r g`arri` da qostari`ni`n` peyli-apqali`na qani`q **bolg`anli`qtan**, woni`n` tamag`i` bu`lkildegennen bir su`yekli so`zge taqi`m salari`n an`di`, saqali`n tarashlap, woni`n` awzi`na pildey u`n`iliw menen qaldi`. (H.Wo`.)

Ha`reket ati`ni`n` -g`anli`q/-genlik, -qanli`q/-kenlik formalari` seplik, tarti`m, ko`plik formalari`n qabi`l yetedi, tirkewishler menen keledi. Mi`sali`: Ba`rin bilip **barati`rg`anli`g`i`** ushi`n wog`an unag`an yedi. Yesitpegenlikten u`ndemedi.

Wolar ha`r qi`yli` ga`p ag`zalari`ni`n` xi`zmetinde keledi.

2. Ha`reket ati'ni'n` -tug`i'nli'q, -jaqli'q formalari'

Ha`reket ati'ni'n` -tug`i'nli'q, -jaqli'q formalari' keler ma`ha`ldegi -tug`i'n, -jaq kelbetlik feyillerine atli'q jasawshi' -li'q/-lik qosi'mtasi'ni'n` qosi'li'wi' menen jasaladi'. Bul formada kelgen ha`reket atlari' tiykarg`i' formadan an`lasi'lg`an keler ma`ha`l ma`nisin bildiredi. Wolar tarti'm, seplik formalari'n qabi'l yetip, ga`p ag`zalari' xi'zmetinde keledi. Mi'sali':

Qalag`a **ketejaqli'g`i'n** ayti'p yedi, anasi' kelisim bermedi. Woni'n` asi'g`i'p **ku`tetug`i'nli'g`i'ni'n** jaqsi' biletug`i'n yedi.

Berilgen mi'sallarda **-tug`i'nli'q, -jaqli'q** formalari' toplam du`zip kelip, neni? degen sorawg`a juwap berip, toli'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'.

3. Ha`reket ati'ni'n` -arli'q/-yerlik, -rli'q/-rlik, -masli'q/-meslik formalari'

Ha`reket ati'ni'n` -arli'q/-yerlik, -rli'q/-rlik, -masli'q/-meslik formalari' da yeki birlikten – keler ma`ha`ldegi -ar/-yer, -r, -mas/-mes formalari'na -li'q/-lik qosi'mtalari'ni'n` qosi'li'wi'nan jasali'p, substantivlik ha`m atributirlik ma`ni bildiredi. Mi'sali':

1. **Shi'g`arli'qqa** kelgende irkilip qaldi'.

2. U`ydin` arti'nda **tu`serlik** bar yedi.

-Arli'q/-yerlik, -rli'q/-rlik boli'mli' forma, al - **masli'q/-meslik** boli'msi'z formalari' yesaplanadi'.

Bul formalardi'n` wo`zgesheliklerinin` birin sonnan ibarat, wolar substantivlenbeydi, al zatli'q ma`nidegi so`zlerdin` aldi'nda kelip, woni'n` atributivlik belgisin ha`reketlik ma`nide si'patlap keledi. Mi'sali':

Woni'n` **so`ylerlik** shamasi' qalmag`an yedi.

Bul ga`pte **so`ylerlik** degen ha`reket ati' feyili qanday degen sorawg`a juwap berip, zatti'n` ha`reketlik belgini bildirip, ani'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'.

4. Ha`reket ati'ni'n` -maqli'q/-meklik, -masli'q/-meslik formalari'

Ha`reket ati'ni'n` -maqli'q/-meklik formalari' -maq/-mek formasi'na -li'q/-lik qosi'mtasi' qosi'li'w arqali' jasali'p, is-ha`reket atamasi'n bildirse, -masli'q/-meslik formalari' -mas/-mes formalari' -ar/-yer, -r formasi'ni'n` boli'msi'z tu`rine -li'q/-lik qosi'mtasi'ni'n` qosi'li'wi'nan bildiriledi. Wolar seplik formalari', tirkewishler, modal` so`zler menen keledi ha`m ha`r qi'yli' ga`p ag`zalari'ni'n` xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali':

1. **Gu`respeklik** za`ru`r.
2. **Bilmeslikten** ko`p qa`tege jol qoydi'.
3. **Woylanbasli'qti'n`** aqi'beti awi'r boladi'.

Bul formalar menen kelgen ha`reket ati' feyilleri ga`pte baslawi'sh, ani'qlawi'sh, toli'qlawi'sh ag`za xi'zmetlerinde kelgen.

2. Ha`reket ati'ni'n` infinitiv formalari'

Ha`reket ati' feyiline baylani'sli' tu`rkiy tillerde ha`m rus tilinde infinitiv termini qollani'ladi' ha`m wol feyildin` belgisiz formasi' degen atama menen qatar qollani'ladi'. N.K.Dmitriev, L.A.Pokrovskaya, A.M.Sherbak, R.M.Fedotov si'yaqli' bir qansha ilimpazlar bul ma`selede ilimiy jumi'slar ali'p barg`an. N.K.Dmitriev tu`rkiy tillerde wolardi'n` arab tilinin` masdar, rus tilinin` infitiv formasi'ni'n` ta`sirinde payda bolg`an forma yekenligin atap ko`rsetedi.¹¹

N.A.Baskakov¹² tu`rkiy tillerindegi -i'wg`a/-iwge, -mag`a/-mege, -arg`a/-yerge formalari'n ha`reket ati' ha`m kelbetlik feyilden jasalg`an hal feyildin` yekinshi da`rejeli formasi' dep rus tilindegi infinivtin` ma`nisine jaqi'n yekenin ko`rsetse, B.Qutli'muratov¹³ qaraqalpaq tilindegi ha`reket ati', sonday-aq basqa da formalardi' infinitivke qatnassi'z dep yesaplaydi'.

¹¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Нөкис, «Билим» баспасы, 1994, 263-бет.

¹² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык т. II 1952, 468-469-б.

¹³ Қутлымуратов Б. Хәзирги заман қарақалпақ тилинде хәрекет атлары. Нөкис, 1967, 12-б.

Uli'wma, qaraqalpaq tilinde infinitiv ha'reket ati'ni'n` mi'na formalari'nda bar:

1. -Mag`a/-mege infinitiv formasi'
2. -Arg`a/-yerge, -rg`a/-rge infinitiv formasi'
3. -Iwg`a/-iwge, -wg`a/-wge infinitiv formasi'

**1. -Mag`a/-mege, -bag`a/-bege, -pag`a/-pege infinitiv formasi'** ha'reket ati' formasi'na bari's sepliginin` qosi'li'wi'nan jasaladi'. Mi'sali': aytpaq+qa – aypag`a, bermek+ke – bermege. ha'm t.b. İzertlewshiler 1) ma+q affiklerinen quralg`an; 2) maq affiksindegi son`g`i' q sesi tu`sip qalg`an degen pikirdi bildiredi ha'm son`g`i' pikirdi ko`pshilik maqullaydi'. Biz bul ilimiy juwmaqlardi' jumi'sti' wri'nlaw bari'si'nda toli'q basshi'li'qqa aldi'q.

-Mag`a/-mege, -bag`a/-bege, -pag`a/-pege infinitiv formasi' xali'q awi'z a`debiyati'nda, xali'q qosi'qlari'nda ushi'rasadi'. Mi'sali':

U`shekke shi'qti'm **jatpag`a**,

Shiyryn la`bin`nen **tatpag`a**

Menin` da`rtim **woyatpag`a**,

Woyan yendi, Qi'z Minayi'm. (xali'q qosi'g`i')

Bul qosi'mta maq+qa birliginde q sesinin` tu`sip qali'wi' arqali' payda bolg`an.

2. -Arg`a/-yerge, -rg`a/-rge infinitiv formasi' keler ma`ha`ldegi -ar/-yer, -r, (-mas/-mes) formasi'na bari's sepliginin` -g`a/-ge (-qa/-ke) formasi'ni'n` qosi'li'wi'nan jasali'p, ga`pte ag`za boli'p keledi. Mi'sali':

Bul jumi's wo`z waqti'nda pitkerilmese, wonda **atarg`a** tan` joq.

Xali'q awi'zeki do`retpelerinin` tilinde jiyi qollani'lg`an. Mi'sali':

Kiyimi joq **kiyerge**,

Tamag`i' joq **isherge**.

3. - Iwg`a/-iwge, -wg`a/-wge infinitiv formasi' -i'w/-iw, -w ha'reket ati' formasi'na bari's sepliginin` g`a/-ge qosi'mtasi'ni'n` qosi'li'wi'nan jasalg`an. Ga`p ishinde tiykarg`i' is-ha'reketke qatnasli' toplamlar du`zip ha'm qospa bayanlawi'sh i'spati'nda keledi. Mi'sali':

Jumi'sti' **keshiktiriwge** bolmaydi'.

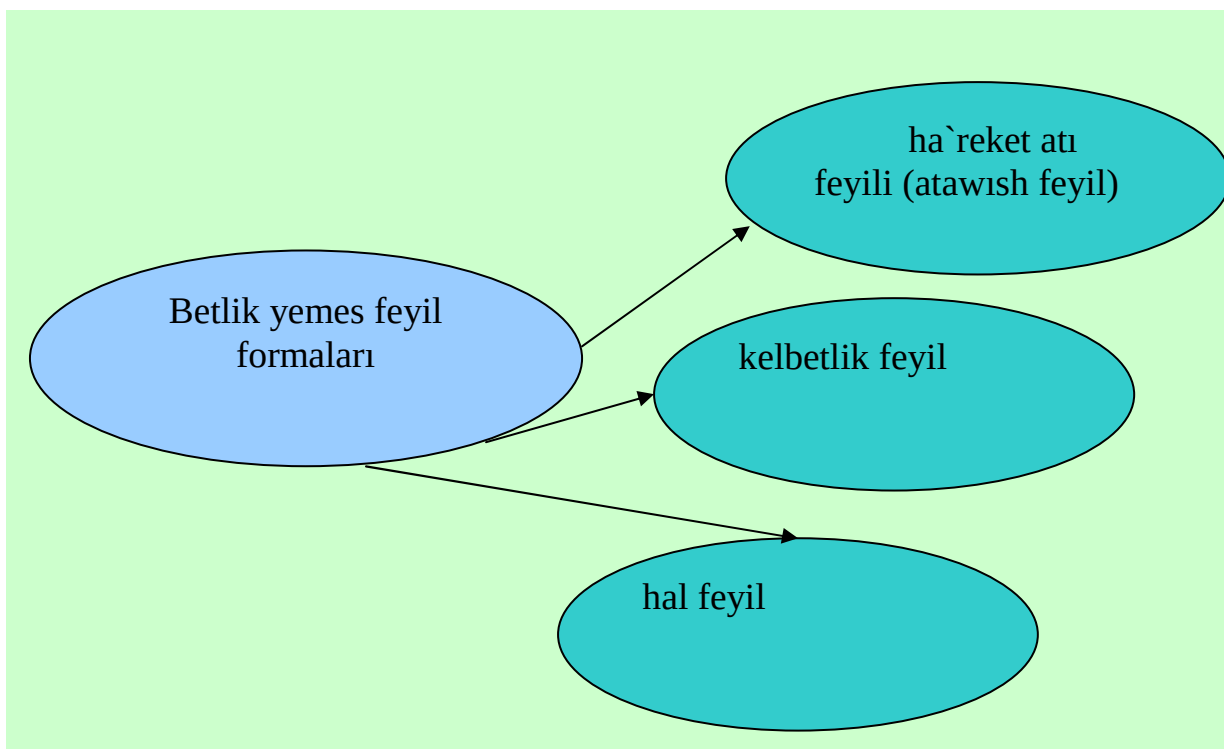
Solay yetip, qaraqalpaq tilindegi ha`reket ati'ni'n` dara ha`m qospa formalari' wo`zine ta`n leksika-grammatkiali'q wo`zgeshelikleri menen tildin` morfologiyali'q quri'li'si'nda belgili wori'n tutadi'.

2. Ha`reket ati' feyilin woqi'ti'w

Feyil qaraqalpaq tilindegi morfologiyali'q kategoriyalarg`a bay so`z shaqabi' bolg`anli'qtan woni'n` formalari' da, ma`nileri de, sintaksislik xi'zmetleri de ha`r qi'yli' boli'p keledi. Sonli'qtan woni' woqi'wshi'larg`a tu`sindirgende geypara qi'yi'nshi'li'qlar ushi'rasi'wi' mu`mkin. Soni'n` ushi'n feyildin` funktsional` formalari'n, wolardi'n` ma`nilerin, tu`rlerin, ji'zi'li'wi'n, sintaksislik xi'zmetlerin woqi'wshi'larg`a tu`sindiriwde woqi'ti'wshi'dan do`retiwshilik qatnas, sheberlik talap yetiledi.

Baslawi'sh klasslarda feyil boyi'nsha da`slepki tu`sinik beriledi. V-VI-klasslarda feyil so`zler u`yrenile baslaydi'. Feyildin` betlik yemes formalari' – funktsional` formalari' 6-klassta wo`tileli.

Mug`allim da`slep feyildin` betlik yemes yamasa funktsional` formalari'ni'n` u`shke bo`linetug`i'ni'n ko`rsetpeli qural ja`rdeminde ko`rsetse boladi'.

Mug`allim feyil so`zlerdi wo`tkende woni'n` barli'q leksika-semantikali'q ha'm leksika-grammatikali'q wo`zgesheliklerin ayti'p tu`sindiriw menen birge ga`p ishinde kelgende feyildin` atqaratug`i'n sintaksislik xi'zmetine, woni'n` sorawlari'n duri's qoya biliwine tiykarg`i' di'qqatti' awdara biliwi tiyis.

Mug`allim jan`a materialdi' wo`tiwde wo`zi ta'repinen aldi'n ala puxta tayarlanı'lg'an ko`rsetpe quraldi' taxtag`a ildirip, woni'n` ishinen feyil so`zlerdi tapti'ri'p, wolardi'n` sorawlari'n qoydi'ri'w menen birge ga`ptegi sintaksislik xi'zmetin tu`siniwi ushi'n mu'mkinshilik jarati'p beriwi kerek. Soraw-juwap tu`rinde feyildin` qanday ma`ni an`latatug`i'ni'n, ga`pte qanday ag`za bolatug`i'ni'ni'n, qaysi' sorawlarg`a juwap berip keletug`i'ni'n ani'qlawg`a boladi'.

Uli'wma, feyildi woqi'ti'wdi', belgilengen woqi'w bag`darlamalari' tiykari'nda sho`lkemlestiriw za`ru`r.

Qaraqalpaqstan Respublikasi' Xali'q bilimlendiriw ministrliqi

Respublikali'q woqi'w metodikali'q worayi'

Uli'wma bilim beriw mekteplerinde Ana tili pa'ninen
Ma'mleketlik bilimlendiriw standartlari' ha'm woqi'w
bag`darlamalari'

5-9-klasslar

No`kis – 2010

6-klass ushi'n oqi'w bag`darlamasi' to`mendegishe belgilengen (14-bet).

Qaraqalpaq tili 6-klass

Woqi'w bag`darlamasi'

(ha`ptesine 5 saatttan, ji'l boyi'na 170 saat)

Fonetika. Leksikologiya. So`z jasali'w. Morfologiya. Jazi'w.

Feyil (23 saat)

Awi'spali' ha`m awi'spasi'z feyiller (2 saat)

Feyil da`rejeleri (o`zlik, o`zgelik, belgisiz, sheriklik). Feyil da`rejelerin jasawshi' qosi'mtalar ha`m olardi'n` jazi'li'wi' (4 saat)

Feyillerdin` jasali'wi'. Feyillerdin` qosi'mtalar arqali' ha`m so`zlerdin` qosi'li'wi' arqali' jasali'wi' (2 saat)

Qospa feyiller ha`m olardi'n` jazi'li'wi'. Birikken, birikpegen, jup, ta`kirar feyiller ha`m olardi'n` jazi'li'wi' (1 saat)

Ta`kirarlaw (1 saat)

Hal feyil. Hal feyildin` jasali'wi', feyil jasawshi' qosi'mtalar. Hal feyildin` ga`ptegi xi'zmeti (4 saat)

Ta`kirarlaw (1 saat)

Atawi'sh feyil ha`m oni'n` jasali'wi'. (2 saat)

Atawi'sh feyildin` quri'li'si' boyi'nsha tu`rleri, oalrdi'n` ajzi'li'wi' ha`m ga`ptegi xi'zmeti.

Ta`kirarlaw (1 saat)

Feyillerdin` stillik qollani'li'wi' (1 saat)

Ta`kirarlaw (3 saat)

Ha`zirgi da`wirde woqi'ti'wdi'n` da`stu`riy ha`m interaktiv metodlari' bar. Interaktiv metod «Inter» – birgelikte, «act» – ha`reket degendi bildiredi. Birgeliktegi is-ha`reket, sa`wbet protsessinde boli'w, dialog. Sabaqta pedagogikali'q protsess barli'q katnasi'wshi'lardi'n` pedagogikali'q maqsetke bag`darlang`an quramali' mu`na`sibetleri boli'p yesaplanadi'. Bilim beriw protsessinde woqi'ti'ushi' tek g`ana woqi'wshi'lar menen yemes, al, woqi'wshi'lar da wo`z-ara birgelikte islesedi. Tu`rli shi'ni'g`i'wlar, wazi'ypalar, woyi'nlar tiykari'nda sabaqti' sho`lkemlestiredi. Bul shi'ni'g`i'wlardi'n` wori'nlani'wi' jan`a materialdi' wo`zlestiriwge qarati'ladi'

Interaktiv woqi'ti'w – birgelikte iskerlik ali'p bari'w, sa`wbet, dialog ortali'g`i'nda boli'w. Basqa metodlardan ayi`rmashi'li'g`i' interaktiv metodlar woqi'ushi'lardi'n` tek g`ana woqi'ti'ushi' menen yemes, wo`z-ara birge islesiwge tiykarlang`anli'qtan, bilim beriw protsessinde woki'wshi'lardi'n` aktivligine u`lken itibar beriledi. Klaster, akvarium, bumerang, bilts sorawnamasi', aqi'li'y hu`jim ha`m t.b. ko`plegen jan`a usi'llar mekteplerde qaraqalpaq tilin, soni'n` ishinde, woni'n` funksional` formaları'n woqi'ti'wda wo`nimli qollani'ladi'.

Ha`reket ati'n mektepte woqi'wshi'g`a tu`sindirgende yen` da`slep wo`tilgen feyil temasi' boyi'nsha bir neshe sorawlar berip feyil boyi'nsha tu`singenlerin ani'qlap ali'w maqsetke muwapi'q boladi'. Bunda da yeki-u`sh sorawdan arti'q bermew kerek, al yen` za`ru`rli, tiykarg`i' sorawlardi' beriw arqali' feyil so`zlerdi qalay tu`singenin ani'qlawg`a boladi'. A`ne sonnan keyin jan`a materialdi' tu`sindiriwge wo`tse boladi'. Bul mi'sallar woqi'wshi'lardi'n` turmi'si' menen ti'g`i'z baylani'sli' ali'ng`an bolsa, wolarg`a temani' duri's tu`siniwge ja`rdem beredi. Mi'sali': jazi'w, woqi'w, biliw, so`ylew, bari'w, keliw si'yaqli' so`zlerdi jazi'p ko`rsetip, wolardi'n` an`lati'p turg`an ma`nilerin tu`sindiriw kerek. Bunda usi' so`zlerdin` dara turg`an jag`dayi'nda hesh qanday betti, ma`ha`ldi, sandi' bildirmeytug`i'ni' tu`sindirip beriledi. Solay yetip, mug`allim klassta woqi'wshi'larg`a usi'nday qi'sqa tu`sindiriwler menen soraw berip juwaplar ali'w arqali' tema boyi'nsha qanday tu`sinikke iye bolg`ani'ni'n ani'qlay aladi'.

Usi' tema boyi'nsha da'slepki tu'siniklerin ani'qlap bolg`annna keyin yendi ha'reket ati' temasi' boyi'nsha sabaqli'qta berilgen ani'qlamag`a woqi'wshi'ni'n` di'qqati'n awdari'p woni' ayti'p beriwine, tu'sindiriwine boladi'. Sonnan keyin sabaqli'qta berilgen woni'n` wo'nimli qollani'latug`i'n formalari' -i'w/-iw, -w ja`ne -maq/-mek, -paq/-pek, -baq/-pek affiksleri arqali' ha'reket ati'ni'n` jasalatug`i'ni'n ko`rsetip beredi. Bunda mi'sallardi' taxtag`a jazi'p, woni' soraw-juwap arqali' tu'sindiriw jaqsi' na'tiyje beredi. Mug`allim woqi'wshi'ni'n` wo'tilgen temag`a tu'singenin yamasa tu'sinbegenin ha`r sabaqta ani'qlap, tekserip, qadag`alap bari'wi' tiyis. Woni' bir neshe sorawlardi'n` ja`rdeminde ani'qlawg`a boladi'?

1. Ha'reket ati' degen ne?
2. Ha'reket ati' qanday ma`ni bildiredi?
3. Ha'reket ati' qanday qosi'mtalar menen jasaladi'? Mi'sal keltir.
4. Ha'reket ati'ni'n` qosi'mtalari' qanday tu`bir so`zlerge qosi'ladi'?
5. Ha'reket ati' formalari'ni'nn` ishinde qaysi'lari' tilde wo'nimli qollani'ladi'? Mi'sallar keltir.

Usi' sorawlar arqali' woqi'wshi'ni'n` temani' qalay tu'singenin bilip, ani'qlap alg`annan keyin temani' bekkemlewge wo`tse boladi'.

Uli'wma, ha'reket atlari'ni'n` tarti'm ha`m ko`plik qosi'mtalari' qabi'l yetip kelip zatli'q ma`nisinde keliwin usi' jag`dayi'nda is-ha'rekettin` ati'n bildirip keletug`i'ni'n, sonday jag`dayda da wo`zinin` feyillik ma`nisin birotala joyti'p jibermey saqlap qalatug`i'ni'n tu'sindirip, mi'sallar menen ko`rsetip beriwi tiyis.

Qaraqalpaq tilindegi feyildin` funksional` formalari' yesaplang`an kelbetlik feyil, hal feyil, atawi'sh feyildin` ha`r birinin` wo`zine ta`n ma`nilerin, wolardi'n` grammatikali'q wo`zgesheliklerin tu'sindiriw feyil so`zler mennen u`zliksiz baylani'sti'ri'li'p ali'p bari'li'wi' maqsetke muwapi'q keledi. Wolardi'n` ishinde ha'reket atlari'n ko`birek, atli'q so`zler menen baylani'sti'ri'p tu'sindiriw, u`yretiw

jaqsi' na'tiyje beredi. Atap aytqanda, mi'na wo'zgeshelikler, belgiler mug'allimnin` di'qqat worayi'nda boli'wi' tiyis:

birinshiden, ha'reket ati'ni'n` feyillik ha'm zatli'q belgileri;

yekinshiden, kelbetlik feyildin` feyillik ha'm zatli'q belgileri;

u'shinshiden, kelbetlik feyildin` feyillik ha'm kelbetliklik belgileri;

to'rtinshiden, hal feyildin` feyillik ha'm ra'wishlik belgileri mi'sallar, ko'rsetpeli qurallar, tarqatpa materiallar, soraw-juwap, aqi'li'y hu'jim ha'm t.b. usi'llar arqali' tu`sindirilip beriliwi tiyis.

Kelbetlik feyil temasi'na baylani'sli' sabaq o'tkende kelbetlik feyildin` kelbetliktin` sorawi'na juwap berip ga'pte, tiykari'nan, ani'qlawi'sh bolatug'i'ni'n, al hal feyildin` ga'pte ra'wish so'zlerdin` sorawi'na juwap berip pi'si'qlawi'sh ag'za boli'p keletug'i'ni'n, ha'reket ati'ni'n` ga'pte baslawi'sh, bayanlawi'sh, toli'qlawi'sh, pi'si'qlawi'sh ag'zalardi'n` xi'zmetinde keletug'i'ni'n mug'allim sali'sti'ri'p mi'sallar menen ayti'p, tu`sindirip beredi. Bunda mug'allim wolardi' ga'p du'zip, ga'p ishinde keltirip ko'rsetiwi tiyis. Bunnan keyin wolardi'n` ha'r qi'yli' qosi'mtalar menen keliwin de tu`sindirip beredi.

Sabaqta woqi'wshi'lar feyildin` funktsional` formalari'n duri's tu'siniwi, bekkem wo'zlestiriwi ushi'n awi'zeki so'ylewde ha'm jazba tu'rde paydalang`anda wori'nli' ha'm duri's qollani'wdi' u'yretiw ushi'n shi'ni'g'i'w jumi'slari'n turaqli' ju'rgiziwi talap yetiledi. Bunda shi'ni'g'i'wlardi' ha'r qi'yli' sha'rtler tiykari'nda wori'nlawg'a boladi'.

Birinshiden, shi'ni'g'i'wlardan paydalani'p berilgen feyil so'zlerden kelbetlik feyil, hal feyil ha'm ha'reket ati' feyil jasawdi' tapsi'rma yetip beriwge boladi'.

Yekinshiden, wo'zleri jasag'an kelbetlik feyillerdi ga'p ishinde keltirip ga'p du'ziwge tapsi'rma berip, woni' isletip ko'riwge boladi'.

U`shinshiden, berilgen ga`plerden ko`p noqatti`n` worni`na kelbetlik feyil, hal feyil, ha`reketi ati` feyilinin` tiyislin tapti`rti`p qoyi`p jazdi`ri`wg`a boladi`. Bunda qosi`mtalarg`a ayri`qsha di`qqati`n awdari`w za`ru`r

To`rtinshiden, funktsional` feyillerdin` ma`nilerin tabi`w boyi`nsha tarqatpa materiallardan paydalani`wg`a boladi`.

Besinshiden, bul tapsi`rmalardi` wolarg`a awi`zeki yamasa jazba tu`rde wori`nlati`wg`a boladi`. Bunda woqi`wshi` wo`zinin` islegen jumi`si`n yamasa du`zgen ga`pin ya bolmasa feyil formasi`n tu`sindirip beredi.

II Бaп Kelbetlik feyil ha`m woni' woqi'ti'w

Qaraqalpaq tilinde feyildin` atributivlik-ani'qlawı'shli'q formalari'na kelbetlik feyil kiredi. Kelbetlik feyil feyildin` bet bildirmeytug`i'n formalari'ni'n` biri boli'p yesaplanadi'. Kelbetlik feyiller qaraqalpaq tilindegi funktsional` feyiller sistemasi'nda wo`zine ta`n leksika-grammatkiali'q wo`zgeshelikleri menen aji'rali'p turadi'.

1. Kelbetlik feyil ha`m oni'n` tiykarg`i' o`zgeshelikleri

Qaraqalpaq tilindegi feyildin` bet bildirmeytug`i'n formasi'ni'n` biri kelbetlik feyil boli'p, wol eki so`z shaqabi'ni'n` – feyil menen kelbetliktin` ma`nisin biriktirip keledi. Usi' ta`repi menen wol basqa feyillerden ayi'ri'li'p turadi'. Kelbetlik feyiller tilde wo`nimli qollani'ladi'. Mi'sali':

1.– Al, ju`r. Mu`mkin, dawı'l **bi'lay shi'qqannan keyin** basi'li'p qalar. (Wo`.A.)

2. Sennen so`z **sorag`an** kim bar, wosaqi'? – dep jekirindi (H.Wo`.)

3. Tur, kettik, pa`tiwasi'zlar menen salg`i'lasqan da gu`na`, tu`s aldi'ma, yesersoq – dep maybo`ksege bir tepki berip, atqosshi'si'n si`rtqa shi'g`ardi'. (H.Wo`.)

4. Ton`qi'ldasqan mayri'q kempir-g`arri'ni'n` **tatalag`anli'g`i'na** moyi'n burmadi' «toba, usi'nday nani'n arqag`a **taslag`an** mu`kislerdi puxaram bar dep wo`zin`di wotqa urarmi'san`, Tumaris?» dep saqali'n tislep barati'r. (H.Wo`.)

Kelbetlik feyiller yeki tu`rli wo`zgeshelikke iye boli'p keledi:

Birinshiden, is-ha`reket ma`nisinde kelgende da`reje, ma`ha`l kategoriyalari'na, boli'mli', boli'msi'z formalari'na iye boladi' ha`m bet-san affiksleri menen wo`zgeredi, seplik formalari' ha`m tirkewishler menen kelgen atawi'sh so`zlerdi basqari'p keledi.

Yekinshiden, kelbetlik ma`nisinde kelgende atli'q so`zlerdi ani'qlap ani'qlawı'sh boladi', substantivlesip keledi ha`m seplik, ko`plik, tarti'm affikslerin

qabi'l yetedi. Usi' yeki so'z shaqabi'ni'n' wo'zgesheliklerine iye bolg'anli'qtan wol kelbetlik feyil dep ataladi'.

Kelbetlik feyildin' ani'qlawi'shli'q xi'zmeti ko'binese, -qan/-ken, -g'an/-gen, -tug'i'n, -ar(-mas), -jaq, -(i'/-i) -wshi'/-wshi, wli'/-wli formalari'nda ko'birek ushi'rasadi'. N.A.Baskakov, D.S.Nasi'rov kelbetlik feyildi izertledi. D.S.Nasi'rov kelbetlik feyildi ma'ha'l ha'm meyl boyi'nsha:

1) ani'qli'q meyl semantikali' feyiller (o'tken maha'ldegi -g'an/-gen, ha'zirgi keler ma'ha'l -tug'i'n, keler ma'ha'l -(a/-ye)r, -(a/ye, y) jaq);

2) tilek-niyet meyl semantikali' kelbetlik feyiller¹⁴ dep yeki toparg'a bo'ledi.

Kelbetlik feyildi jasawshi' arnawli' affiksler bar. Wolar ma'ha'l kategoriyasi'na baylani'sli' to'mendegi toparlarga bo'linedi:

1. Wo'tken ma'ha'l kelbetlik feyil formalari': -qan/-ken, -g'an/-gen;

2. Keler ma'ha'l kelbetlik feyil formalari': -ar/-yer, -mas/-mes, -a/-ye, -y/ jaq, -(a/-ye,-y)/tug'i'n, -maqshi'/-mekshi (-paqshi'/-pekshi, -baqshi'/-bekshi);

3. Ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyil formalari': (-a/-ye, -y), -i'p/-ip, -p+ turg'an, ju'rgen, oti'rg'an, jati'rg'an si'yaqli' feyil formalari'.

Biz bul kelbetlik feyil formalari'ni'n' tu'rlerin mi'sallar menen wo'z aldi'na toqtap wo'tpekshimiz.

1. Wo'tken ma'ha'l kelbetlik feyil formalari'

1. **-Qan/-ken, -g'an/-gen** wo'tken ma'ha'l kelbetlik feyil formalari' boli'msi'z formada -mag'an/-megen tu'rinde ja'ne analitikali'q formada yedi toli'qsi'z feyli menen dizbeklesip keledi. Ga'pte ha'r qi'yli' sintaksislik xi'zmetler atqaradi'.

-Qan/-ken, -g'an/-gen formali' kelbetlik feyil ga'pte dara ag'za ha'm toplam tu'rinde keledi. Mi'sali':

1. **Duwbaq uli'n patshani'n' woq ko'zinen tasalap qalg'an** kempir ma'z-mayram, kati'nparaz balasi'ni'n' – U'lpettin' bolsa **ji'lqi'si' tawg'a shi'qqan,**

¹⁴ Насыров Д.С.Қарақалпақ тиилнде келбетлик фейил. 1964, 15-бет.

woni'n` ju`regi qanasi'nan shi'g`a jazladi', woyi'nshi'q pa sag`an, patshani'n` wo`zi menen dawabi'ylasi'w. (H.Wo`.)

2. **Shoyri'li'p qalg`an** ju`ktin` tasasi'nda **woti'rg`an saydawi'lday jigit** ko`zge shu`yeldey. – Balan` ba? (H.Wo`.)

3. «Deydi-deydi» degen yezim-sezim g`a`remetti Ka`yxi'srawdi'n` dilwar ayg`aqshi'lari' da yeteklep tarqati'p ketisinen **tabani'na qoz basi'lg`ani'** azday, yel ortasi'ndag`i' i'n`i'ranarg`a si'rqa joq, qi'larg`a talap joq, g`arri'-g`urtan`ni'n` si'bi'rli'si' da qulaqti' ti'rnamaqta. (H.Wo`.)

**-Qan/-ken, -g`an/-gen** formali' kelbetlik feyillerdin` ga`pte ag`za si'pati'nda wo`nimli xi'zmet atqaratug`i'ni'n` ko`riwge boladi'. Wolar ga`ptin` bas ag`zalari'ni'n` ha`m yekinshi da`rejeli ag`zalari'ni'n` xi'zmetlerin atqari'p keledi:

Ga`ptin` bas ag`zalari'ni'n` xi'zmetinde keledi:

a) Ga`pte ayti'lg`an woy-pikirdin` iyesin bildirip, baslawi'sh boli'p keledi. Mi'sali':

1. **Asi'qpag`an (kim?)** arbali' qoyang`a jetedi. (Maqal)

2. **Shi'mshi'qtan qorqqan (kim?)** tari' yekpeydi. (Maqal)

3. «**Tumardi' urlap ketkenbish**» **degendi de arbalap, dorbalap yelge jayg`an** a`n`key wo`sekparaz. (H.Wo`.)

b) **-Qan/-ken, -g`an/-gen** formali' kelbetlik feyiller ga`ptin` iyesinin` is-ha`reketin, ha`reketlik belgisin bilirdip kelip, bayanlawi'sh ag`za xi'zmetinde keledi. Mi'sali':

1. Qi'zi'l ju`zli jigittin` qi'zarg`ani' – **wo`lgeni (ne qi'lg`ani'?)**. (naqi'l) Bul naqi'lda wo`lgeni kelbetlik feyili ga`ptin` bayanlawi'shi' xi'zmetin atqari'p kelgen.

2. Wol keshe **kelgen (ne qi'lg`an?)**.

**-Qan/-ken, -g`an/-gen** formali' kelbetlik feyiller ga`ptin` yekinshi da`rejeleri ag`zalari'nan ani'qlawi'sh, toli'qlawi'sh, pi'si'qlawi'shti'n` xi'zmetlerin atqari'p keledi.

a) Ga`ptegi iyenin`, ob`ekttin`, atawi'sh so`zler arqali' bildirilgen bayanlawi'shti'n` belgisin bildirip ani'qlawi'sh boli'p keledi. Mi'sali': 1.

Qoli'na kitap uslag`an bala kiyati'r.

2. Sol tami'rsi'z so'zdi de joqqa shi'g'ari'w ushi'n dembe-dem qara puxarag'a ko'rinis bermek, wolar menen bir yet pisirim mulaqatta bolmaq, wolardi'n xawli'qlalari'ni'n wo'kpesi awzi'na taqalg'an shaqlarda ta'selle bermek te buni'n **qolg'a qarag'an** qara jumi'si'nan. (H.Wo`.)

3. Yele **i'rbani'lag'an** dushpanni'n qarasi' ko'rinbey ati'ri'p, wo'zli-wo'zi basqi' tapqan i'qpaldardi'n, g'awal ga'pi arqag'a ayazday batpaqta. (H.Wo`.)

4. Jayshi'li'qta kesel-sawg'a ko'z toqtati'p qarar yedi, ha'zir jaw menen dusma-dus kelgende, yesalan` bolsa da, **yeki ayaqqa mingen** tiri massaget qa'dirli. (H.Wo`.)

Berilgen ga'plerde **qoli'na kitap uslag'an** (bala), **qolg'a qarag'an** (jumi's), **i'rbani'lag'an** (dushpan), **yeki ayaqqa mingen** (massaget) qanday? qaysi'? sorawlari'na juwap berip, baslawi'shqa, toli'qlawi'shqa, atawi'sh bayanlawi'shqa qatnasli' ani'qlawi'sh xi'zmetinde kelgen. Bul ani'qlawi'shlar quri'li'si' jag'i'nan ha'r qi'yli' boli'p, wolar dara, qospa ha'm ken'eytilgen ani'qlawi'shlardan ibarat.

b) **-Qan/-ken, -g'an/-gen** formali' kelbetlik feyiller ha'r qi'yli' seplik formalari' menen ha'm de ko'mekshi so'zlerden tirkewishli kelip toli'qlawi'sh xi'zmetin atqari'p keledi. Mi'sali':

1. Tumaris bir puxarasi'ni'n **awi'ri'n jeni'letkenine** ma's. (H.Wo`.)

2. Arbasi' jolda woti'n boli'p, qi'yrap qalg'an du'n'yaparaz Sha'men menen woni'n ko'pshiklesi Ilbi'r da tap patsha abi'si'nni'n wo'zi **yel aralap shi'qqanda jol-jo'nekey duslasqang'a** sheshesi ul tapqanday shadi'man. (H.Wo`.)

3. Molla **bilgenin** woqi'ydi',

Tawi'q **ko'rgenin** shoqi'ydi'. (maqal)

v) **-Qan/-ken, -g'an/-gen** formali' kelbetlik feyiller is-ha'rekettin` ha'r qi'yli' belgilerin bildirip kelip pi'si'qlawi'sh ag'za xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali':

1. **Ko'rgende** tani'di'.

2. – Al, ju'r. Mu'mkin, dawi'l **bi'lay shi'qqannan keyin** basi'li'p qalar. (Wo`.A.)

Qospa ga'ptin` jay ga'pinin` bayanlawi'shi' boli'p keledi. Mi'sali':

Bir qoli'n`di' yeki yete almay, albi'rag`an wo`rdek boli'p, **aldi'-arti'n`nan su`n`gip ati'rg`ani'nda**, shi'bi'nni'n` i'zi'ldi'si' qulaqqa jaqqas, sen tu`n uyqi'n`di' to`rt bo`lip, qalayi'nsha sol qabaq baslardi' aman ali'p qalmaqqa jansebilsen`, wolar bolsa seni nasaqlaydi', ta`wbe, adamzatti'n` tiline terisken shi'qqan ba wo`zi? (H.Wo`.)

Adam atlari'nda ushi'rasadi': Raxmanbergen, Nurbergen, Aytolg`an ha`m t.b.

Solay yetip, qaraqalpaq tilinde **-qan/-ken, -g`an/-gen** formali' kelbetlik feyiller an`latatug`i'n ma`nileri, sintaksislik xi'zmetleri, qollani'li'w wo`nimliligi menen aji'rali'p turadi'.

2. Keler ma`ha`l kelbetlik feyil formalari'

Qaraqalpaq tilindegi keler ma`ha`l kelbetlik feyil formalari' wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri menen woni'n` basqa formalari'nan aji'rali'p turadi'.

1. **-Ar/-yer, -mas/-mes formalari' keler** ma`ha`lde boljawli' ma`ni bildiredi. Ga`pte sintaksislik xi'zmet atqaradi'

–Ar/-yer, -r, -mas/-mes formali' kelgen kelbetlik feyiller is-ha`reket ma`nisin boljap ko`rsetedi, boli'w-bolmawi' yamasa wori'nlanawi' – wori'nlanbawi' ani'q bolmag`an is-ha`reketlerdi bildiredi. Mi'sali':

Senin` de ten'in` tabi'lar. (T.Qayi'pbergenov) Asqabaq-qawi'n **piser**, bizge de isin` **tu`ser**. (naqi'l) Bul ga`plerdin` feyil arqali' bildirilgen bayanlawi'shi'nda boljaw, shamalaw ma`nileri bar.

Al, **-ar/-yer** formalari' yedi, yeken, yemes si'yaqli' toli'qsi'z feyiller menen kelip, ga`pte bayanlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Yesitkende **keler yedi**.

a) Ga`pte ayti'lg`an woy-pikirdin` iyesinin` is-ha`reketin bildirip bayanlawi'sh boli'p keledi. Mi'sali':

Aman bolsa hal **sorasar** bir kelip,

Xosh aman bol bizden qaldi'n`, Bozataw. (A`jiniyaz)

Hesh qashan jaman wo`zin jaqsi'dan kem sanamaydi', mi'n` jamanlar jo`ninde a`n`gime qi'la ber, ba`ribir wolar basqalarg`a qi`yanet qi'la beredi, jaqsi'g`a qarag`anda iplas ba`rha bay jasar, udayi' tamag`i' **toq bolar**. (H.Wo`.)

Bul kirlep ketken go`ne du`n`yada senin` qi`yanet qi'lmasli'g`i'n`a tuwg`an anan` da **isenbes** yeken, ne sebepten wo`z *gewden`di wo`zin` tiklep ju`rmeysen`?* (H.Wo`.)

b) Ga`ptin` iyesinin` yag`ni'y baslawi'shti'n`, ga`pte is-ha`reket qarati'lg`an ob`ektin` yag`ni'y toli'qlawi'shti'n` ha`m atawi'sh bayanlawi'shti'n` belgisin bildirip kelip ga`ptin` ani'qlawi'sh ag`zasi'ni'n` xi'zmetin atqari'p keledi. Mi'sali':

1 **Ti'n`lar** qulaq joq.

2. Ha`zir **so`yler** awi'zg`a won`ay, wol ma`writlerde kirpigi ayqaspay tu`nler u`yqi'si'z wo`tken, wo`zine asi'lg`an suwtaqaylardi'n` sazayi'n bere almay, ishi g`i'j-g`i'j qaynag`an biygu`na` qi'z bala shalpasi' bar wo`tirikshilerge miyrasxori'n shaljalag`a saldi'rg`an anasi'nan da kewli qali'p, wo`zin i'zaxor patsha ana su`rginge jibertkende, dalang`a shi'n`g`i'tqanda da shalg`ayda a`bisa`ren`likte qalg`an. (H.Wo`.)

3. Shali'mli' do`hmetkeshler miyrasqa **talasar** appaq ayi'mnan quti'lg`an son` yerme g`arri' nashardi'n` wo`zine de wor qazbaqqa kirisken, wo`zlerinin shag`laspasi'nda Palqumar wo`zin taxt biykesi sanap masayrag`an. (H.Wo`.)

4. Du`zde qan`g`i'ri'p qalg`an, iyt-qusqa jemge taslang`an Tumaris bolsa tu`n`ilip, wo`zi de wo`limdi **izler** sarsankesek shaqlari' yedi. (H.Wo`.)

5. Qi'sqi' si'ranlarda joq-juqalar ton`basi'n dep g`a`ziynexanadag`i' sheberler tikken posti'nlardan, teri kiyimlerden qoli' juqalarg`a **u`lestirgizer**, qi'sqi' sog`i'mg`a qarasi'q **qi'lar**, da`n-pa`nnen de payi'n jiberip **turar** el iyesine ba`ribir Shi'nara wo`kpele. (H.Wo`.)

Bul ga`plerde kelbetlik feyiller dara ha`m ken`eytilgen ani'qlawi'shlardi'n` xi'zmetlerin atqari'p utr.

v) - Ar/-yer, -r, -mas/-mes formali' kelbetlik feyiller is-ha`rekettin` ob`ektin ko`rsetip kelip toli'qlawi'sh ag`za xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali':

Ne qi'lari'mdi' bilmey turman.

g) - Ar/-yer, -r, -mas/-mes formali' kelbetlik feyiller ha'r qi'yli' seplik formalari' menen ha'm de ko'mekshi so'zlerden tirkewishli kelip toli'qlawi'sh xi'zmetin atqari'p keledi. Mi'sali':

Si'law mayi'n jag'i'p, wog'an xabarshi'larg'a ju'yrik atlar kerekligin, maydanlardi' baylani'sti'rmaqqa tek samaldan ju'yrik shabi's atlari' g'ana **jarari'n** tu'sindirdi. (H.Wo`.)

Ayi'ri'm atawi'sh so'zlerde zat ma'nisin bildiredi: kesh piser, ayg'a bag'ar, betashar ha'm t.b.

Solay yetip, - ar/-yer, -r, -mas/-mes formali' kelbetlik feyiller is-ha'reket ma'nisin boljap ko'rsetedi, boli'w-bolmawi' yamasa wori'nlanawi'-wori'nlanbawi' ani'q bolmag'an is-ha'reketlerdi bildiredi, ga'ptin` har qi'yli' ag`zalari'ni'n` xi'zmetlerin atqari'p keledi.

2. -Tug'i'n formasi' tur+g'an tu'rindegi shi'g'i'si' menen belgili. -A, -ye, -y formali' hal feyillerge jalg`ani'p, keler ma`ha'l kelbetlik feyillerin jasad'i'. Wolar substantivlesip, seplik, betlik, tarti'm affikslerin qabi'l yetedi, betlik affiksleri menen wo`zgermeydi, tek toli'qsi'z feyil ha'm ko'mekshi feyiller menen kelip betlik affiksleri menen wo`zgeredi. Bunda betlik affiksleri ko'mekshi so'zlerge qosi'ladi'. Ga'pte ha'r qi'yli' sintaksislik xi'zmetler atqaradi'. tiykari'nan, bayanlawi'sh xi'zmetinde keledi. Mi'sali':

1. Qasari'sqan asaw da'r'ya hesh kimdi de, hesh na`rseni de **ti'n'laytug'i'n** yemes. (K.S.)

2. Wol bu`gin **keletug'i'n** shi'g`ar.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde feyil so'zler tek g'ana jay feyil bayanlawi'shlardi' payda yetip qalmastan, qospa feyil bayanlawi'shlar tu'rinde de jumsaladi'. Bunda qospa feyiller menen sostavli' feyiller qospa feyil bayanlawi'shti'n` xi'zmetin atqari'p keledi. Soni'n` menen birge, xi'zmeti jag'i'nan birin yekinshisinen bo`lip ali'p qarawg'a bolmaytug'i'n ha'm ga'p ag`zalari'na bo`linbeytug'i'n yeki yamasa wonnan da ko'p feyil so'zlerdin` dizbeklerinen qospa feyil bayanlawi'shlar bildiriledi. Mi'sali':

Soni'n ushi'n oni' ya basli'q, ya awi'lken'es etip qoyatug'i'n shi'g`ar. (K.S.)

Demek, -tug'i'n formasi'ni'n` basqa formalardan wo`zgesheligi sonnan ibarat, wol ko`binese, bayanlawi'sh ag`za boli'p keledi.

3. -A/-ye, y/ + jaq, -(a/-ye,-y)/tug'i'n formasi' formasi' keler ma`ha`l kelbetlik feyili boli'p, ataw formasi'nda atributivlik ma`nide keledi. Mi'sali':

a) baslawi'sh boladi'. Bolajag'i' ushi'n jan ku`ydirdi.

b) bayanlawi'sh: Yerten` azanda ketejaq. **Barmayjaq** boldi', biraq ja`ne woylandi'.

v) ani'qlawi'sh: **Barajaq** jeri ju`da` ali's yeken.

4. -Maqshi'/-mekshi (-paqshi'/-pekshi, -baqshi'/-bekshi) formasi' ha`reket ati' feyilinin` -maq/-mek affiksine ka`sip ma`nisindegi -shi'/-shi qosi'mtalari'ni'n` qosi'li'wi'nan jasalg`an. Boli'msi'z formasi' yemes so`zinin` dizbeklesiwinen bildiriledi. Bul feyil formalari' menen kelgen birlikler ha`r qi'yli' ga`p ag`zalari'ni'n` xi'zmetleri atqaradi'.

a) Ani'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi': **Aytpaqshi'** ga`pin jaqsi' bileli.

b) Bayanlawi'sh xi'zmetinde keledi: Murat mektepte **woqi'maqshi'**. Keshe anasi'na **aytpaqshi'** yedi.

3. Ha`zirgi ma`ha`l kelbetlik feyil formalari': (-a/e, y), -i'p/-ip, -p turg`an, ju`rgen, oti'rg`an, jati'rg`an si'yaqli' feyil formalari'. Bul feyil formalari' ha`zirgi ma`ha`l ma`nisin bildirip keledi ha`m ko`binese bayanlawi'sh xi'zmetin atqaradi'.

2. Kelbetlik feyildi woqi'ti'w a`disleri

Kelbetlik feyildi woqi'ti'wda soraw-juwap, gu`rrin`, tu`sindiriw, leksika-grammatikali'q tallaw, analiz-sintez usi'li', morfologiyali'q tallaw, shi'ni'g'i'w boyi'nsha wo`z betinshe jumi'slar, sabaqli'q u`stinde islew, ko`rsetpelilik (keste, sxema, mi'sallar) t.b. sali'sti'rmali'li'q usi'llari'nan, sonday-aq, «soraw sizge», «aqi'li'y hu`jim», «klaster», «blits-sorawnamasi'», «romashka» ha`m t.b. si'yaqli' ko`plegen interaktiv usi'llar menen shi'ni'g'i'wlardan paydalani'w woqi'wshi'ni'n` temani' toli'q ha`m duri's wo`zlestiriwinde jaqsi' na`tiyje beredi.

Qaraqalpaq tilindegi feyil so`zler, atap aytqanda, feyildin` funktsional` formalari`ni`n` biri kelbetlik feyil belgili wori`n iyeleydi. Kelbetlik feyildi woqi`ti`wdi`n` da wo`zine ta`n juwapkershiligi bar. Mug`allim woqi`wshi`g`a kelbetlik feyildin` tiykarg`i` belgisin tu`sindiredi:

1. zatli`q ma`nige iye boli`p keliwi;
2. ha`reketlik ma`nige iye boli`p keliwi

Mug`allim woqi`wshi`g`a usi` yeki belgige, yeki so`z shaqabi`na ta`n belgilerge iye bolatug`i`n feyil so`zdin` kelbetlik feyil yekenligin tu`sindirip beredi. Bunda mug`allim to`mendegi na`rselerge itibar beredi:

birinshiden, atli`q so`zler si`yaqli` seplenedi, tarti`mlanadi`, ko`plik qosi`mtalari`n qabi`l yetedi;

yekinshiden, feyil so`zler si`yaqli` ma`ha`l, da`reje, tu`r, meyil kategoriyalari`na iye boli`p keledi ja`ne betlenedi.

Usi`nday belgilerine qaray kelbetlik feyildin` tiykarg`i` leksika-grammatikali`q ma`nilerin tu`sindiriw ushi`n kelbetlik feyil jasawshi` qosi`mtalardi`n` tek feyillerge g`ana qosi`li`p, wonnan kelbetlik feyil jasaytug`i`ni`n mi`sallar menen ko`rsetip beredi.

Al, atli`qqa tiyisli qosi`mtalardi` qabi`l yetiwi, zatli`q ma`ni bildiriwi woni`n` da`slepki ha`reketlik ma`nisin birotala jog`alti`p jibermeytug`i`ni`n, tek atli`q so`zdin` wormi`na qollani`latug`i`ni`n ja`ne de si`patli`, tu`sinikli mi`sallar menen sali`sti`ri`p, tu`sindiriwi, u`yrentiwi maqsetke muwapi`q boladi`. Buni`n` ushi`n mug`allim mi`sallardi` duri`s tan`lap ali`wi` tiyis. Ma`selen:

Murat mektepte jaqsi` bahalarg`a woqi`g`an.

Jaqsi` bahalarg`a woqi`g`anlar u`lken tabi`slarg`a yerisedi.

Kelbetlik feyildi bir saatta u`yretiwi jetkiliksiz. Soni`n` ushi`n woni` u`yreniwge baylani`sli` aji`rati`lg`an yekinshi saatta woni`n` feyilge ta`n wo`zgesheliklerin tu`sindiriw maqul. Buni`n` ushi`n mug`allim woni`n` feyil so`z

si'pati'nda boli'msi'z ma'nilerde keliwi, bet ha'm ma'ha'l ma'nilerine iye boli'wi' si'yaqli' ta'replerin tu'sindirip beredi.

«Soraw sizge» usi'li'nda woqi'wshi'lardi'n` kelbetlik feyildin` sintaksislik xi'zmetleri, bas ag`zalar ha'm yekinshi da'rejeli ag`zalar xi'zmetinde kelgenligin qalay tu'singenin, wo`zlestirgenin ani'qlawg`a, biliwge boladi'. Bunda woqi'wshi' wo`zinin` sabaqli'g`i'nda berilgen qag`i'ydag`a su`yenip pikirlerin bildiredi, sonda aljasqan, tu`sinbegen jeri bolsa tu`sinedi. Bunday usi'llardi' paydalang`anda hesh bir woqi'wshi' da di'qqatttan shette qalmaydi', sabaqqa qi'zi'g`i'wshi'li'g`i' artadi', qatnasi'p woti'ri'wg`a ha'reket yetedi. Bular woqi'wshi'ni'n` woy-pikirin wo`siriwge u`lken rol` atqaradi'. Bul usi'l menen kelbetlik feyildin` basqa da sintaksislik xi'zmetlerin ani'qlawg`a boladi'. Bul usi'l «aqi'li'y hu`jim» metodi' menen uqsas boli'p keledi.

III Бaп Hal feyil ha`m woni' woqi'ti'w usi'llari'

Qaraqalpaq tilindegi betlik yemes feyil formaları'ni'n` ishinde kelbetlik feyil menen ha`reket ati' feyilinen ayri'li'p turatug`i'n ja`ne bir feyil formasi' bar. Wol hal feyil boli'p yesaplanadi'.

Hal feyildin` basqa feyil formaları'nan wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri bar. Soni'n` menen birge, woni' woqi'ti'wdi'n` da na`tiyjeli, qolayli' usi'llari' qaraqalpaq tilinin` metodikasi'na baylani'sli' jumi'slarda so`z yetilgen. Biz usi' miynetlerdi basshi'li'qqa ali'p hal feyil formaları'ni'n` ma`nilik, formali'q wo`zgesheliklerine, sintaksislik xi'zmetlerine, sonday-aq woni' mekteplerde woqi'ti'w usi'llari'na toqtap wo`tpekshimiz.

1. Hal feyil ha`m woni'n` betlik yemes feyiller sistemasi'nda tutqan orni'

Hal feyil feyildin` atributivlik-pi'si'qlawi'shli'q formaları'na kiredi.

Qaraqalpaq tilindegi hal feyil 2 so`z shaqabi'ni'n` – feyil ha`m ra`wishtin` belgilerine forma boli'p, wol is-ha`reketti ha`m woni'n` belgilerin bildirgenlikten feyildin` atributivlik-pi'si'qlawi'shli'q formasi' dep ataladi'. Hal feyil bet, san, ma`ha`l ma`nilerin bildirmeydi, betlik yemes feyil boli'p, polifunksiyali' birlik yesaplanadi'.

Hal feyildin` 2 tu`ri bar:

1. Tiykarg`i' affiksler – -i'p/-ip, -p, -a, -ye, -y, -may/-mey formaları';
2. Qospa (do`rendi) affiksler, wolar shi'g`i'si' jag`i'nan yeki ya u`sh affikstin` qosi'li'wi'nan payda bolg`an -g`ali'/-geli (-qali'/-keli), -g`ansha/-genshe (-qansha/-kenshe), -mastan/mesten, -g`anday/-gendey(-qanday/-kendey), - tug`i'nday, -mastay/-mestey, -g`anli'qtan/-genlikten (-qanli'qtan/-kenlikten) -g`anda/-gende, -g`annan/-gennen formaları' boli'p yesaplanadi'.

1. –Ip/-ip/-p formasi'

Qaraqalpaq tilinde –i'p/-ip/-p formasi' 3 morfologiyali'q variantli' boli'p, basqa formalari'na sali'sti'rg`anda wo`nimli qollani'ladi'. Wol wo`tken ma`ha`l hal feyili, baylani'sti'ri'wshi' hal feyil, qosi'msha, yekinshi da`rejeli is-ha`reket bildiretug`i'n feyildin` wo`zgermeytug`i'n formasi' dep te ataladi'. Wolar tilde ju`da` wo`nimli qollani'ladi'. Mi'sali':

1. Jag`a awi'r woyda. Toqpaqti'n` miyrimisiz jeli teris tu`bektin` qami'slari'n qayi'sti'**ri'p**, pi'rt-pi'rt si'ndi'**ri'p** ati'r. (Wo`.A)

2. Ha`zir dawil'di'n` basi'li'wi'n ku`**tip**, qami'sti'n` i'g`i'raq jerinde ali'p shi'qqan bali'g`i'n sorpa qi'**li'p**, **asi'p** woti'r. (Wo`.A)

3. Tolqi'n jag`ani' sabalap, katerdin` to`besinen **asi'p** tu`sti. (Wo`.A)

4. Tolqi'n ten`izge jan pitir**ip**, gu`rkire**p** ses shi'g`ari'**p** tuwlap jatti'. (Wo`.A)

5. Keshki jumi'slari'n pitker**ip**, barli'q a`sbaplari'n ji'ynasti'**ri'p**, wolardi' ku`ndelikli orni'na qoyi'**p** u`yine qaytti'.

Tilde hal feyildin` -p formasi' to`mendegi wo`zgeshelikler menen si'patlanadi':

1. Hal feyildin` -p formasi' qospa feyil qurami'nda keledi. Mi'sali':

1. Wolar jaqi'nda **ko`ship keldi**.

2. Ne bilgenin ishine tu'yip, quwi'rdaqqa zor sali'p, **asap-asap jiberdi**. (Wo`.A)

2. Qospa ga`p qurami'nda da`slepki jay ga`pinin` bayanlawi'shi' boli'p keledi. Mi'sali':

1 Aspan **tu`nerip**, jawi'n jawa basladi'.

2. Qala xalqi' ja`rdemge **kelip**, paxta terimi a`dewir janlandi'.

3. «Bel qami's»tag`i' wo`**tip** ati'rg`an ji'ynali's qi'zg`i'n tarti'sqa aynaldi', biraq ishi yele dawiri'qtan basi'lmag`an, yekew-ara bir so`zdin` qulag`i'na asi'**li'p**, wo`z-ara a`n`gime-du`kan quri'**p** woti'r. (Wo`.A.)

3. Qospalang`an jay ga`plerde birgelkili birgelkili bayanlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali':

Woqi'wdan kelip, sabaqlari'n tayarlap, keyin u'y jumi'slari'na ko'meklesti.

4. Toplam du'zip keledi. Hal feyildin` bul formasi' woni'n` basqa tu`rlerine sali'sti'rg`anda toplam du`ziwde wo`nimli qollani'li'wi' menen aji'rali'p turadi'.
Mi'sali':

1. **Yer-turmani'ni'n arqalap** keshte qaytti'.

2. Ko`p awi'z bir boli'p, bir awi'z jabi'lg`an gezde, ti`rnag`i'ni'n` ushi'na sheyin ku`yinip, wo`zinin` aqli'g`i'na shika`s keltirgen enesine tullani'p, haqli'g`i'n da`lilley almay, bir wo`zi jalapazlardi'n` wortasi'nda ko`kmar bolg`an shaqta jas basi'na sawda tu`sip, qarshaday qi'z talli'beren bolg`anli'g`i' bar.
(H.Wo`.)

3. Wol apay jani'n girewge qoyi'p, jalg`i'z balasi'nan juda bolsa da, sen dep, men dep, jalan`ash qoli' menen wot ko`sep ati'ri'pti', sizler bolsan`lar woshaqti'n` quwi'si'nda **ti'g`i'li'p oti'ri'p** patalaysi'zlar. (H.Wo`.)

4. **Woli'yi'p** qarap, woji'rayman` mag`an, sol wo`lermen nashar bolmag`anda bul gezde ayaq-qoli'n` **pushtarlani'p**, wo`ligin` i'ldi'yda qalar yedi. (H.Wo`.)

5. Tiykarg`i' is-ha`reketti si'patlap kelip, pi'si'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'.
Mi'sali':

– **Qarap oti'ri'p** yeki qoli'm aldi'ma si'ymadi'. (Wo`.A.)

Ko`rkem shi'g`armalarda hal feyil formalari' ha`r qi'yli' ma`nilik wo`zgeshelikler menen jiyi paydaalni'la beredi. Mi'sali':

Ko`kten tu`skendey shashi'randi' suw sebelep, katerdin` palubasi' juwi'p woti'rdi'. (Wo`.A) Yeki qaptaldan u`yilip kelgen awi'r, jinli tolqi'n wortasi'n shu`n`ireytip, katerdi tawdan qulatqanday boladi'. Tolqi'n jag`ani' sabalap, katerdin` to`besinen asi'p tu`sti. (Wo`.A) Tolqi'n ten`izge jan pitirip, gu`rkirep ses shi'g`ari'p tuwlap jatti'. (Wo`.A) Birinshi tolqi'ndi' kesip o`tkende, yekinshisi yepkinlirek qi'yimi'ldap, katerdin` aldi'n worap aladi'. (Wo`.A) Bekjan yeki qoli'n arti'na uslap arman-berman ten`selip ju`r. Jaydi'n` ishi qara ko`len`ke tarti'p, ku`n bati'wg`a tayali'p kiyati'r. Biraq, lampa jag`i'wg`a yerte, sonda da, yeki morja tazarti'li'p stol u`stinde tur. (Wo`.A)

Berilgen mi'sallarda hal feyiller pi'si'qlawishli'q, bayanlawishli'q xi'zmetlerde keledi.

Solay yetip, hal feyiller ha'reketi ha'm woni'n belgisin si'patlap ko'rsetetug'i'n feyil formasi' boli'p, ga'p ag'zalari' xi'zmetinde de, qospa ga'ptin' jay ga'pinin' bayanlawishi' si'pati'nda da wo'nimli qollani'ladi'.

2. -A, -ye, -y formasi'

Qaraqalpaq tilindegi do'rendi ha'm tu'bir feyillerge -a, -ye, -y formasi'ni'n qosi'li'wi'nan hal feyil jasaladi' ha'm woni'n boli'msi'zli'q ma'nisi -may/-mey formasi' menen bildiriledi. Wolar da wo'nimli qollani'latug'i'n formalar qatari'na kiredi. Bul feyil formalari' to'mendegi wo'zgeshelikler iye boladi':

1. -A, -ye, -y formasi'ni'n jeke kelip qollani'li'wi' o'nimsiz ushi'rasadi'. Mi'sali':

1. Wol yesikten **shi'g'a** qashti'.

2. – Wo'zin' ko'rgen bolsan' bilesen', – dedi Qarli'g'ash inisinin' jumi'sti' sol rayonnan baslag'ani'n **bile tura**. (Sh.S)

2. - A, -ye, -y formasi' ta'kirarlani'p wo'nimli qollani'ladi'. Mi'sali':

Xalqım dana desem bolar,

Naqıl etken bile-bile:

So'yley-so'yley sheshen bolar,

Ko'sem bolar ko're-ko're.

Naqıl ko'ptin' mu'lki bolar,

Adam sumı tu'lki bolar,

İyt juldızg'a ku'lki bolar,

Ayg'a qarap u're - u're. (İ.Yu.)

3. Toplam du'zip keledi. Bunda wolar seplik jalg'awli' ha'm tirkewishli keledi. Mi'sali':

Qoli'na belin ali'p iske kiristi. Qa'ytıp iske kiristi? Qoli'na belin ali'p – ba'ri qosi'li'p bir sorawg'a juwap beredi.

4. -A, -ye, -y formasi' qospa feyil jasaydi'. Mi'sali':

1. Sen bu`gin yerterek **qayta ber**.

2. Al, ma`seleni **qayta** qarap shi'g'i'w kerek.

Berilgen ga`plerdin` birinshisinde qospa bayanlawi'sh bolsa, yekinshisinde ra`wish boli'p keledi.

Hal feyildin` boli'msi'z formasi'

Qaraqalpaq tilindegi -may/-mey formasi' hal feyildin` boli'msi'z formasi' boli'p yesaplanadi'. Wol ma+y, me+y tu`rinde jasaladi'. Sonday-aq, N.A.Baskakovti'n` ko`rsetiwinshe kel+me+p, bar+ma+p tu`rinde keledi: bilmedim, bilmeppen.

Bul feyil formasi' to`mendegi wo`zgesheliklerge iye:

1. Qospa ga`ptin` jay ga`pinin` bayanlawi'shi' boladi'. Mi'sali':

Mug`allim **kelmey**, sabaq baslanbaydi'.

2. Tiykarg`i' is-ha`reketti si'patlap, pi'si'qlawi'sh boli'p keledi. Mi'sali':

Wol **qi'ynalmay** so`yledi.

3. Qospa feyil qurami'nda keledi. Mi'sali':

Murat bul si'rdi' hesh kimgе bildirgisi kelmey, ko`p waqi'tqa shekem **aytpay ju`rdi**.

Hal feyildin` qospa formalari'

Qaraqalpaq tilinde hal feyildin` kelbetlik feyil, ha`reket ati' feyili si'yaqli' qospa formalari' bar. N.A.Baskakov wolardi' 3 toparg`a bo`lip qaraydi':

1. Ha`reket ati'nan jasalg`an yekinshi da`rejeli hal feyiller;

2. Kelbetlik feyilden jasalg`an yekinshi da`rejeli hal feyiller;

3. Hal feyilden jasalg`an yekinshi da`rejeli hal feyiller. Bul toparg`a hal feyildin` 14 formasi'n kirgizedi, wolardan 12 tu`ri ha`zir qollani'ladi', -g`anshali'/-gensheli, -i'raq/irek formalari' ha`zir qollani'lmaydi'.

1. Hal feyildin` -g` ansha/-genshe, -qansha /-genshe formalari'

1. -G` ansha/-genshe, -qansha /-genshe formasi' shi'g`i'si' jag`i'nan yeki so`z shaqabi'nan yag`ni'y kelbetlik feyildin` -g`an/-gen, -qan /-gen formasi'na ra`wish jasawshi' -sha /-she affiksinin` qosi'li'wi'nan jasalg`an.

Bul hal feyil ha`r qi'yli' ma`nilerdi bildirip keledi.

1. Jay ga`pte sali'sti'ri'w ma`nisin bildiredi. Mi'sali':

Mi'n`di' **tani'g` ansha,**

Birdin` ati'n bil.

Iyttin` ku`shigi **bolg` ansha,**

Adamni'n` ku`shigi bol. (Naqi'l-maqallar)

2. Qospa ga`ptin` jay ga`pinin` bayanlawi'shi' boladi'. Mi'sali':

Sari'ni'n` jani' **shi'g` aman degenshe,** qarani'n` qani' shi'g`adi'.

Shaymiy a`japasi'ni'n` ayag`i'na balta urg`an makkar Palqumar shoydi'q Shu`rrenin` azg`i'ri'w menen taxt talaspaqqa tu`skeni ti'n`shi'lar arqali' Zulxumar patshag`a **belgili boli'p qalmag` ansha,** iyt jemige shi'g`ari'lg`an Tumaris japadan-jalg`i'z ne ku`nlerge tu`spedi deysen'? (H.Wo`.)

Qaraqalpaq tilindegi hal feyildin` -gansha/-genshe, -qansha /-genshe formalari' usi'nday wo`zgeshelikler menen qollani'ladi'.

2. Hal feyildin` -g` ali'/-geli, -qali' /-geli formalari'

Hal feyildin` basqa da formalari' si'yaqli' bul formalar da yeki affiksten quraladi'. -G` ali'/-geli, -qali' /-geli formalari' shi'g`i's jag`i'nan -g`an+li', -gen+li affikslerinin` qosi'li'wi'nan jasalg`an. N sesi tu`sip qalg`an. Bul formadag`i' hal feyil de ha`r qi'yli' wo`zgeshelikler menen si'patlanadi':

1. Pi'si'qlawi'sh boli'p keledi. Mi'sali':

Kelgeli bir ti'ng`an joq.

2. Toplam du`zip keledi. Mi'sali':

**Usi' ga`pti yesitkeli** birden wo`zgerdi.

Qalag`a ko`ship kelgeli u`yden birinshi shi`g`i`wi' edi.

3. Qospa ga`pte jay ga`pinin` bayanlawi'shi' boladi'. Murat **kelgeli**, qi'zda wo`zgeris payda boldi'.

Demek, hal feyildin` usi' qospa formasi' da ha`r qi'yli' ma`nilik wo`zgeshelikler menen birge, bir neshe ga`p ag`zalari'ni'n` xi'zmetlerin de atqari'p keledi.

3. Hal feyildin` -g`anday/-gendey, -qanday/-kendey formalari'

Qaraqalpaq tilindegi hal feyildin` basqa da qospa formalari' si'yaqli' - **g`anday/-gendey, -qanday/-kendey** formalari' da yeki formadan jasaladi'. Wo`tken ma`ha`l -g`an/-gen+day/-dey, keler ma`ha`ldegi -tug`i'n+day,-dey, boli'msi'z formadag`i' -mas/-mes+-day/-dey hal feyil formalari' jasaladi'.

Tilde bunday formalar ha`r qi'yli' ma`nilerde qollani'ladi'. Mi'sali':

Kiripigi qayi'sqan tebendey yedi,

Qumar ko`zler menen **jegendey** yedi,

Ag`an`nan xat joq pa **degendey** yedi

Da`slepki yari`nan ayra bolg`an qi'z. (İ.Yu)

-Qanday/-g`anday formali' feyil so`zler de bayanlawi'sh xi'zmetin atqaradi'.

Bunda wolarda ten`ew, sali'sti'ri'w ma`nileri seziledi. Mi'sali':

Qaslari' qa`lem menen si'zg`anday.

- Gey (-g`ay) formasi' menen kelgen feyil bayanlawi'shlar alg`i's yamasa g`arg`i's ma`nisindegi ha`reketlerdi bildiriw ushi'n xi'zmet yetedi. Mi'sali':

- Aytqani'n` kelgey, qarag`i'm. Bunday ga`plerde kelgende - gey formasi' menen -si'n/-sin formasi'n wori'n almasti'ri'p qollani'w mu`mkin. Wolar ma`nilik jaqtan ten`dey xi'zmet atqarg`ani' menen, stil`lik ren`ki jag`i'nan aji'rali'p turadi'.

Wo`tkendegi azi'n-awlaq xi'zmetin`,

Bahalanbay **ati'rg`anday** miynetin`,

Du'n`yani' tek jalg`i'z wo`zin` **qurg`anday**,

Basqalar qasi'n`da qarap **turg`anday**.

Shurt minez bolarsan` tu`tip ju`nin`di,

Moyi`nlap sezbessen` wo`zin` minin`di,

Doslar ken`es berse, qorlap **atqanday**,

Jorta bir na`rsen`di urlap **atqanday**. (İ.Yu.)

Demek, hal feyildin` ha`r bir formasi'ni'n` atqaratug`i'n xi'zmetleri, ma`nilik ayri'qshali'qlari', qollani'li'w wo`zgeshelikleri bar.

4. Hal feyildin` -mastan/-mesten formasi'

Qaraqalpaq tilindegi hal feyildin` -mastan/-mesten formasi' -bastan/-besten, -pastan/-pesten variantlari'na iye. Shi'g`i'si' boyi'nsha kelbetlik feyildin` -mas/-mes affiksine bari's sepliginin` qosi'mtasi' qosi'li'wi'nan jasalg`an. Ma`nilik jaqtan -may/-mey affiksine jaqi'n: ko`rmesten ketti – ko`rmey ketti. Ga`pte ha`r qi'yli' xi'zmetlerdi atqaradi'.

1. Dara turi'p pi'si'qlawi'sh boli'p keledi. Mi'sali':

Wol jumi'sti' **qi'ynalmastan** isledi.

2. Toplam du`zip keledi. Si'n ha`m t.b. ma`nilerdi bildiredi. Mi'sali':

Anasi' bul woyi'n hesh kimgе **sezdirmesten** iske kiristi.

3. Qospa ga`ptin` jay ga`pinin` bayanlawi'shi' boladi'. Mi'sali':

Murat u`yge **jetpesten**, jawi'n quyi'p ketti.

Usi'lay yetip, hal feyildin` bul qospa formasi' da ha`r qi'yli' ma`nilik ayri'qshali'qlarg`a iye boli'p keliw menen birge, bir neshe ga`p ag`zalari'ni'n` xi'zmetlerin de atqaradi'.

5. Hal feyildin` -g`anli'qtan/-genlikten formasi'

Hal feyildin` -g`anli'qtan/-genlikten formasi' da qospa affiksler qatari'na kiredi. Ha`reket ati' feyilinin` -g`anli'q/-genlik affiksine shi'g`i's sepliginin` qosi'mtasi'ni'n` qosi'li'wi'nan bildiriledi ha`m morfologiyali'q variantlari'na iye

boli'p keledi. Wolarda boli'msi'z ma'ni feyildin` tu`birinen bildiriledi. Mi'sali': bilmegenlikten, aytpag`anli'qtan. Ga`pte ha`r qi'yli' sintaksislik xi'zmet atqaradi':

1. Dara turi'p pi'si'qlawi'sh xi'zmetinde keledi. Mi'sali': **Sharshag`anli'qtan** (ne sebep?) worni'nan qozg`alg`i'si' kelmedi.

2. Toplam du`zip keledi: **Jaqsi' tayarlang`anli'qtan** (ne sebepten?) jen`iske yeristi.

3. Qospa ga`ptin` jay ga`pinin` bayanlawi'shi' boli'p keledi: Jer **i'zg`ar bolg`anli'qtan**, ayag`i' awi'ri'p qaqsap ketti.

Demek, hal feyildin` bul qospa formasi' da tu`rli wo`zgeshelikler menen birge, ha`r qi'yli' ga`p ag`zalari'ni'n` xi'zmetlerin de atqaradi'.

6. Hal feyildin` -g`anda/-gende ha`m -g`annan/-gennen formasi'

Qaraqalpaq tilindegi hal feyildin` -g`anda/-gende ha`m -g`annan/-gennen formasi' da tiykarg`i' is-ha`reketke qatnasli' woni'n` yekinshi da`rejeli is-ha`reketin bildirip keledi. Shi'g`i'si' jag`i'nan wolar da qospa affiksler qatari'na kiredi. -G`an/-gen affikslerine wori'n ha`m shi'g`i's sepliklerinin` qosi'mtasi' qosi'li'wi'nan bildiriledi. Ga`pte ha`r qi'yli' sintaksislik xi'zmet atqaradi'.

1. Hal feyildin` -g`anda/-gende formasi' to`mendegi sintaksislik xi'zmetlerdi atqaradi':

a) pi'si'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi': **Yerterek shi'qqanda (ne qi'lg`anda?/qa`ytkende?)** u`lgeretug`i'n yedi.

b) Sha`rt bag`i'ni'ni'n`qi' qospa ga`ptin` jay ga`pinin` bayanlawi'shi' xi'zmetin atqaradi': Mi'sali':

Qi'z waqti'nda **aytqanda**, ha`mme ja`mlesip, bir ilaji'n qi'li'wg`a bolatug`i'n yedi.

v) Waqi't bag`i'ni'ni'n`qi' qospa ga`ptin` jay ga`pinin` bayanlawi'shi' xi'zmetin atqaradi': Murat **qaytqanda**, paxtakeshler de qayta baslag`an yedi.

2. Hal feyildin` -g`annan/-gennen formasi' to`mendegi sintaksislik xi'zmetlerdi atqaradi':

a) Toplam du`zip keledi: **Bir jumi's aytqannan** (ne qi'lg`annan?) da`rriw da`liyl tabadi'.

b) Bag`i'ni'n`qi'li' qospa ga`ptin` jay ga`pinin` bayanlawi'shi' boli'p keledi. Mi'sali':

Jo`nsiz qi`rq ku`n qayg`i' uwayi'm **shekkennen**,

Den sawli'qta bir ku`n shadli'q jaqsi'raq. (Berdaq)

Demek, hal feyildin` **-g`anda/-gende** ha`m **-g`annan/-gennen** qospa formasi' da ha`r qi'yli' ma`nilik wo`zgeshelikler menen birge, bir neshe ga`p ag`zalari'ni'n` xi'zmetlerin de atqari'p keledi. Uli'wma, qaraqalpaq tilindegi hal feyildin` biz joqari'da tallaw jasat wo`tken qospa formalari'ni'n` barli'g`i' da tiykarg`i' is-ha`reketke qatnasli' woni'n` yekinshi da`rejeli is-ha`reketin bildirip keledi. Shi'g`i'si' jag`i'nan wolar qospa affikslerden turadi'.

2. Hal feyildi oqi'ti'w usi'llari'

Qaraqalpaq tilindegi feyil so`zlerdin` ishinde kelbetlik feyil, hal feyil ha`m ha`reket ati' feyili feyildin` basqa kategoriyalari'nan ma`nilik jaqtan da, grammatikali'q wo`zgeshelikleri jag`i'nan da aji'rali'p turadi'. Feyildin` funktsional` formalari' ku`ndelikli so`ylewde de, pikir ali'si'wdi'n` jazba formasi'nda da jiyi paydalani'latug`i'n birlikler boli'p yesaplanadi'. Sonli'qtan, so`ylewde feyildin` usi' betlik yemes formalari'n duri's qollani'w, wolardi' wo`z worni'nda paydalani'w jollari'n u`yretiw, a`hmiyetli ma`selelerdin` biri. Wo`ytkeni, woqi'wshi'lar bunday feyil so`zlerdi u`yreniw arqali' feyildin` funktsional` formalari'n bir-birinen aji'rati'p biledi. Sonday-aq, wolardi'n` ha`r birinin` wo`zine ta`n wo`zgesheliklerin an`laydi'. Kelbetlik feyil, hal feyil ha`m atawi'sh feyillerdi jasawshi' qosi'mtalardi' tu`sinedi, wolardi'n` belgili bir ma`nilerge iye boli'p keletug`i'ni'n, qanday da bir ma`ha`ldi bildiretug`i'ni'n, feyildin` basqa tu`rlerinen tiykarg`i' belgileri menen aji'rali'p turatug`i'ni'n biledi. Sonday-aq, wolardi' til arqali' qari'm-qatnas jasawdi'n` tu`rli formalari'nda yag`ni'y awi'zeki ha`m jazba so`ylewde wo`z worni'nda ha`m duri's qollani'wg`a

ko`nlikpe aladi', soni'n` na`tiyjesinde, wolardi'n` jazba ha`m awi'zeki til bayli'g'i' ja`ne de rawajlani'p baradi'.

Klassta mug`alim woqi'wshi'larg`a hal feyil temasi'n wo`tkende ha`r qi'yli' qurallardan wo`nimli paydalani'wi' tiyis. Da`slep taxtag`a temani' jazi'p, woqi'wshi'larg`a tu`sinik beredi, bir neshe mi'sallar jazadi'. Berilgen mi'sallardan hal feyillerdi ani'qlaydi' ha`m wolardi'n` ma`nilerin tu`sindirip beredi, bunda soraw-juwap metodi'nan paydalanadi'. Keyin ani'qlamalardi' tu`sindirip beredi:

Hal feyil is-ha`rekettin` hal-jag`dayi'n bildirip keledi.

Hal feyildi jasaytug`i'n arnawli' qosi'mtalar bar. Wolar – to`mendegiler:

1. -Ip/-ip, -p qosi'mtalari'ni'n` feyil so`zlerge jalg`ani'wi' arqali' jasaladi'. Bunda seslik ni'zamli'li'qlar saqlanadi'. Yeger feyil so`z dawisli' seske pitse -p, dawisssi'z seslerge pitse -i'p/-ip qosi'mtalari'ni'n` qosi'latug`i'ni'n to`mendegidey mi'sallar menen tu`sindiredi:

so`yle-p – so`ylep, sayla-p – saylap, woyla-p –woylap,

ju`r-ip – ju`rip, jaz-i'p – jazi'p, ayt-i'p – ayti'p, ber-ip – berip.

2. -A, -ye,- y qosi'mtalari'ni'n` feyil so`zlerge qosi'li'wi' arqali' jasaladi'. Bunda da seslik ni'zamli'li'qlar u`stemlik yetetug`i'ni'n tu`sindirip beredi, yag`ni'y yeger feyil so`z dawisssi'z seske pitse -a, -ye qosi'mtalari', al yeger de dawisli' seske pitse -y qosi'mtasi'ni'n` qosi'latug`i'ni'n to`mendegidey a`piwayi' mi'sallar menen tu`sindirip beriwine boladi':

jaz-a – jaza (aldi'), qayt-a – qayta (berdi), bar-a – bara (berdi), tu`s-e – tu`se (basladi'), ter-e – tere (berdi) ha`m t.b.

3. -G`ali'/-geli, -qali'/-keli qosi'mtalari'ni'n` feyil so`zlerge qosi'li'wi' arqali' jasaladi'. Bunda da seslik ni'zamli'li'q toli'q saqlanatug`i'ni'n tu`sindiredi. Demek, wolardi'n` jasali'wi'n mi'naday mi'sallar menen tu`sindiriwge boladi':

ayt-qali' – aytqali', ber-geli – bergeli, ko`r-geli – ko`rgeli, tu`sin-geli – tu`singeli, bil-geli – bilgeli.

4. -G`ansha/-genshe, -qansha/-kenshe qosi`mtalari` feyil so`zlerge qaraqalpaq tilinin` seslik ni`zamli`li`qlari`na boysi`ni`w tiykari`nda jasaladi`. Bunda da bir qansha mi`sallar menen tu`sindiriwi tiyis:

bil-genshe – bilgenshe, bar-g`ansha – barg`ansha, ko`r-genshe – ko`rgenshe, tu`sin-genshe – tu`singenshe

Berilgen mi`sallarda ga`p ishinde keltirip ja`ne de toli`qti`ri`p, tu`sindirip bergennen keyin mug`allim woqi`wshi`lardi`n` sabaqta wo`tilgen temag`a tu`singenin yamasa tu`sinbegenin ani`qlap aladi` ha`m tu`sinbegen sorawlari` bolsa juwap beredi.

Yendi mug`allim shi`ni`g`i`wlar arqali` jumi`s islewine boladi`. Mug`allim jan`a temani` bekkemlew maqsetinde bir qansha shi`ni`g`i`wlardi` woqi`wshi`larg`a isletedi. Wonda mi`naday ga`plerden paydalansa boladi`.

1. Ba`ha`r kelip, ku`n ji`li`y basladi`.
2. Sentyabar` ayi` baslang`ansha, balalar dem ali`sta boladi`.
3. Tapsi`rmani` wori`nlamay keldi.
4. Qi`s kelgeli, yele qar jawmadi` ha`m t.b.

Yendi woqi`wshi`lar berilgen ga`plerdi di`qqat penen woqi`p shi`g`i`p, da`slep hal feyillerdi ani`qlap, tawi`p aladi`. Wolarg`a mug`allim hal feyillerdin` asti`n si`zi`p shi`g`i`wdi` ha`m qosi`mtalari`n ayi`ri`wdi` tapsi`radi`. Klassta barli`q woqi`wshi`lar bul tapsi`rmani` isleydi. Woqi`wshi`lardi`n` wo`tilgen hal feyil temasi`n qalay wo`zlestirgenin 3 yamasa 4 woqi`wshi`dan sorap ani`qlaydi`. Solay yetip, mug`allim hal feyil boyi`nsha sorawlar arqali` temani` bekkemlep, u`y tapsi`rmasi`n beredi.

Qaraqalpaq tilinin` metodikasi` boyi`nsha jari`q ko`rgen miynetlerdegi jan`asha usi`llardi` paydalani`p biliw bul temani` wo`tkende de jaqsi` na`tiyje beredi.

Juwmaq

Qaraqalpaq tilinin` morfologiya tarawı'na, sonday-aq, qaraqalpaq tilin woqi'ti'w metodikasi'na qatnaslı' ma'selelerdin` biri – qaraqalpaq tilinin` u`lken, grammatikalı'q kategoriyalarg`a bay so`z shaqaplari'ni'n` biri feyildin` funktsional` formalari' – kelbetlik feyil, hal feyil ha`m atawı'sh feyil ha`m wolardi' woqi'ti'wg`a baylani'sli' ma'selelerdi pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'zda tallaw arqalı' to`mendegi juwmaq ali'ndi'. Qaraqalpaq tili so`z shaqaplari' sistemasi'nda feyil so`zleriykarg`ı' leksikalı'q ma`nileri, kategoriyalari', sintaksislik xi'zmetleri menen aji'ralı'p turadı'. Qaraqalpaq tilindegi so`z shaqaplari'ni'n` ishinde kategoriyalarg`a, formalarg`a bay so`z shaqaplari'nan yesaplang`an feyildi biliwde, u`yreniwde ha`m woqi'ti'wda mug`allimnen teren` bilim ha`m ta`jiriybe talap yetiledi.

Feyildin` funktsional` formalari' woni'n` basqa formalari'nan, kategoriyalari'nan, tu`rlerinen wo`zine ta`n wo`zgesheliklerge iye. Ha`reket ati' feyili feyildin` funktsional` formalari'ni'n` biri. Wo`zinin` da`slepki yag`ni'y do`rendi formasi'nda bet, san, meyil ha`m ma`ha`l ma`nilerin bildirmeydi. Usi' formada kelgende wol tek g`ana ha`reket protsesinin` atamasi' boli'p, ha`reketti ataydı'.

Qaraqalpaq tilinde ha`reket ati' belgili bir affiksler arqalı' bildiriledi. Wolar dara ha`m qosap affikslerden ibarat. 1. Dara affiksler -i'w/-iw, -w, -maq/-mek, -paq/-pek, -baq/-bek, -g`i'/-gi, -qi'/-ki, -i's/-i's, -s formalari'; 2. Qospa affiksler -g`anli'q/-genlik, -qanli'q/-kenlik, -tug`i'nli'q, -jaqli'q, -arlı'q/-yerlik, -rli'q/-rlik, -masli'q/-meslik, -mag`a/-mege, -arg`a/-yerge, -masqa/-meske, -i'wg`a/-iwge, -wg`a/-wge formalari'. Wolar tu`bir ha`m do`rendi tu`bir feyillerine jalg`ani'p, ha`reket ati' feyillerin jasaydı'.

Qaraqalpaq tilindegi ayi'ri'm ha`reket ati' feyilleri feyil ha`m atlı'qqa ta`n belgilerge iye bolsa, yekinshileri tek g`ana feyilge qatnaslı' boli'p, sheklengen da`rejede infinitivke ta`n belgilerdi ko`rsetedi. Usi'nday wo`zgesheliklerine baylani'sli' qaray ha`reket ati' formalari' yeki toparg`a bo`linedi:

1) substantivlik yag`ni'y atawi'sh feyiller; 2) infinitiv feyiller.

Ha`reket ati' yeki so`z shaqabi'ni'n` – atli'q penen feyildin` ma`nilerine iye boli'p keledi. Feyillik ma`nisi – basqa da feyil so`zler si'yaqli' is-ha`reketti bildirip, boli'mli' yamasa boli'msi'z formalarda keledi, atli'q so`zler menen kelip, wolardi' basqari'p, feyil so`z dizbegin du`zedi ha`m bas komponent boladi'. Al, atawi'sh so`zlerge, soni'n` ishinde, atli'qqa ta`n belgisi – atli'qlar si'yaqli' seplik, ko`plik, tarti'm affiksleri menen wo`zgerip, substantivlik belgige, qa`siyetke iye boladi', atli'q so`zler si'yaqli' sintaksislik xi'zmet atqari'p keledi. Sonli'qtan wol atawi'sh feyil dep te atala beredi.

Infinitiv yag`ni'y ma`ha`l, meyil, bet,san boyi'nsha «belgisiz feyil» degen ma`nini an`latadi' yamasa «feyildin` belgisiz formasi'» degen atama menen de ju`ritiledi.

Ha`reket ati'ni'n` substantiv formasi', tiykari'nan, so`z jasawshi' -i'w/-iw, -w, -maq/-mek (-paq/-pek, -baq/-bek), -g`i'/-gi (-qi'/-ki), -i's/-i's, -s ha`m -g`anli'q/-genlik, -qanli'q/-kenlik, -tug`i'nli'q, -jaqli'q, (-a, -ye) rli'q/-rlik, -masli'q/-meslik, -maqli'q/-meklik si'yaqli' affikslerdin` tu`bir ha`m do`rendi tu`bir feyillerge jalg`ani'wi' arqali' berletug`i'n formalari' boi'lp yesaplanadi'.

Ha`reket ati'ni'n` -i'w/-iw, -w, boli'msi'z -ma+w/-me+w formasi' tu`bir ha`m do`rendi feyillerge jalg`ani'p keledi, ha`reket ati' feyilin jasadı' ha`m to`mendegidey ma`nilik wo`zgeshelikler menen si'patlanadi' yag`ni'y ataw formasi'nda kelgende is-ha`rekettin` ati'n bildiredi, ataw formasi'nda ha`m iyelik sepliginde kelip zatqa ta`n tiyislilik ha`m sapa belgisin bildirip, ga`pte ani'qlawi'sh boladi'. Al, mu`mkin, kerek, za`ru`r ha`m t.b. so`zler menen kelgende ga`ptin` qospa bayanlawi'shi' xi'zmetin atqaradi'. Seplik formalari' ha`m tirkewishler menen kelip, ga`ptin` yekinshi da`rejeli ag`zalari'ni'n` xi'zmetinde wo`nimli qollani'ladi'. Ha`reket ati' feyili toplamlari'n du`zedi. Ayi'ri'm ha`reket ati' feyilleri wo`zinin` tiykarg`i' ha`reketlik ma`nileri joyti'p, pu`tkilley atli'q so`zlerge wo`tip te ketedi.

Ha`reket ati'ni'n` -maq/-mek formasi' hesh qanday so`z wo`zgertiwshi affikslerdi qabi'l yetpey, ataw formasi'nda kelgende tek g`ana is-ha`reket protsesin atap

ko`rsetiw ma`nisin bildiredi ha`m bayanlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Kerek, lazi'm, tiyis, da`rkar modal` so`zleri menen kelgende ha`reket ati' feyilinin` -maq/-mek formasi' yedi toli'qsi'z feyili menen dizbeklesip, bayanlawi'sh xi'zmetinde keledi. Substantivlesip kelip atama ma`nisin bildiredi. - I's/-is formasi' ha`reketin` ati'n bildiredi. Wo`nimsiz forma. Boli'msi'z tu`ri yemes, joq so`zlerinin` ja`rdemi menen bildiriledi. Ha`reket ati'ni'n` -i's/-is formasi' seplik, tarti'm ha`m ko`plik affikslerin qabi'l yetedi, ko`bine, substantivlesip atawi'sh so`zler payda yetedi. - G`i'/-gi, -qi'/-ki formasi' N.A.Baskakovti'n` pikiri menen aytqanda tariyxi'y shi'g`i'si' jag`i'nan -i'w/-iw, -w formasi'ni'n` yen go`ne yag`ni'y arxaikali'q varianti'. -G`i'/-gi, -qi'/-ki formasi'n alg`an so`zler ayi'ri'm jag`daylarda da`slepki ha`reketlik ma`nisi jog`ali'p, leksikalizatsiya arqali' ataw ma`nisi basi'm boli'p, substantivlesip ketken. Analitikali'q formada -ma/-me affiksi menen boli'msi'zli'q ma`ni bildiredi. Ha`reket ati'ni'n` qospa formalari' -g`anli'q/-genlik, -qanli'q/-kenlik, -tug`i'nli'q, -jaqli'q, -arli'q/-yerlik, -rli'q/-rlik, - masli'q/-meslik, -mag`a/-mege, -arg`a/-yerge, -masqa/-meske, -i'wg`a/-iwge, -wg`a/-wge formalari' tu`bir ha`m do`rendi tu`bir feyillerinen ha`reket ati' feyillerin jasadidi'.

-G`anli'q/-genlik, -qanli'q/-kenlik formalari' boli'mli' ha`m boli'msi'z formadag`i' wo`tken ma`ha`l -g`an formali' kelbetlik feyilge -li'q/-lik qosi'mtasi'ni'n` qosi'li'wi' arqali' payda boli'p ha`reketin` wo`tken waqi'ttag`i' hal-jag`day, na'tiyjesin bildirip, substantivlik ma`nige iye boladi', seplik, tarti'm, ko`plik formalari'n qabi'l yetedi, tirkewishler menen keledi ha`m ha`r qi'yli' ga`p ag`zalari'ni'n` xi'zmetinde keledi. -Tug`i'nli'q, -jaqli'q formalari' keler ma`ha`ldegi -tug`i'n, -jaq kelbetlik feyillerine atli'q jasawshi' -li'q/-lik qosi'mtasi'ni'n` qosi'li'wi' menen jasali'p, keler ma`ha`l ma`nisin bildiredi, tarti'm, seplik formalari'n qabi'l yetip, ga`p ag`zalari' xi'zmetinde keledi. -Arli'q/-yerlik, -rli'q/-rlik, - masli'q/-meslik formalari' da yeki birlikten - keler ma`ha`ldegi -ar/-yer, -r, - mas/-mes formalari'na -li'q/-lik qosi'mtalari'ni'n` qosi'li'wi'nan jasali'p, substantivlik ha`m atributivlik ma`ni bildiredi, wo`zgesheligi wolar substantivlenbeydi, al zatli'q ma`nidegi so`zlerdin` aldi'nda kelip, woni'n` atributivlik belgisin ha`reketlik ma`nide si'patlaydi'. -Maqli'q/-

meklik formalari' -maq/-mek formasi'na -li'q/-lik qosi'mtasi' qosi'li'w arqali' jasali'p, is-ha'reket atamasi'n bildirse, -masli'q/-meslik formalari' -mas/-mes formalari' -ar/-yer, -r formasi'ni'n' boli'msi'z tu'rine -li'q/-lik qosi'mtasi'ni'n' qosi'li'wi'nan jasaladi' ha'm seplik formalari', tirkewishler, modal so'zler menen keledi ha'm ha'r qi'yli' ga'p ag'zalari'ni'n' xi'zmetin atqaradi'.

Infinitiv ha'reket ati'ni'n' to'mendegidey formalari'nda bar:

1. -Mag'a/-mege infinitiv formasi'
2. -Arg'a/-yerge, -rg'a/-rge infinitiv formasi'
3. -Iwg'a/-iwge, -wg'a/-wge infinitiv formasi'

Wolar ha'reket ati' formasi'na bari's sepliginin qosi'li'wi'nan jasaladi'.

Feyildin funtsional formalari'ni'n' formalari' da, ma'nileri de, sintaksislik xi'zmetleri de ha'r qi'yli' bolg'anli'qtan, woqi'wshi'larg'a tu'sindirgende geypara qi'yi'nshi'li'qlar ushi'rasi'wi' mu'mkin. Wolardi'n' formalari', ma'nilerin, tu'rlerin, ji'zi'li'wi'n, sintaksislik xi'zmetlerin woqi'wshi'larg'a tu'sindiriwde woqi'ti'wshi'dan do'retiwshilik qatnas, sheberlik talap yetiledi.

Baslawi'sh klasslardan keyin V-VI-klasslarda feyil so'zler u'yrenile baslaydi'. Feyildin betlik yemes formalari' – funksional formalari' 6-klassta wo'tiledi. Bunda mug'allim da'slep feyildin betlik yemes yamasa funksional formalari'ni'n' u'shke bo'linetug'i'ni'n ko'rsetpeli qural ja'rdeminde ko'rsetse boladi', woni'n' barli'q leksika-semantikali'q ha'm leksika-grammatikali'q wo'zgesheliklerin tu'sindirip, sintaksislik xi'zmetine, woni'n' sorawlarin duri's qoya biliwine u'yreti'w kerek. Woni' woqi'ti'wda belgilengen woqi'w bag'darlamalari' tiykari'nda sho'lkemlestiriw kerek ha'm woqi'ti'wdi'n' da'stu'riy ha'm interaktiv metodlari'nan paydalani'p, wo'tilgen feyil temasi' boyi'nsha bir neshe sorawlar berip feyil boyi'nsha tu'singenlerin ani'qlaw, jan'a materialdi' tu'sindiriw, woqi'wshi'lardi'n' turmi'si' menen ti'g'i'z baylani'sli' mi'sallardan paydalani'w, wolardi'n' dara turg'anda hesh qanday betti, ma'ha'ldi, sandi' bildirmeytug'i'ni' tu'sindiriw arkali' sabaqli'qta berilgen ani'qlamag'a tiykarlani'p, woni'n' wo'nimli qollani'latug'i'n formalari' -i'w/-iw, -w ja'ne -maq/-mek, -paq/-pek, -baq/-pek affiksleri arqali' ha'reket ati'ni'n' jasalatug'i'ni'n

ko`rsetip beredi. Mug`allim woqi`wshi`ni`n` wo`tilgen temag`a tu`singenin yamasa tu`sinbegenin soarwlar arqali` ani`qlap, tekserip, qadag`alap bari`wi` tiyis. Ha`reket atlari`ni`n` tarti`m ha`m ko`plik qosi`mtalari` qabi`l yetip kelip zatli`q ma`nisinde keliwin usi` jag`dayi`nda is-ha`rekettin` ati`n bildirip keletug`i`ni`n, sonday jag`dayda da wo`zinin` feyillik ma`nisin birotala joyti`p jibermey saqlap qalatug`i`ni`n tu`sindirip, mi`sallar menen ko`rsetip beredi.

Feyildin` bet bildirmeytug`i`n formasi`ni`n` biri yamasa atributivlik-ani`qlawi`shli`q formasi` kelbetlik feyil boli`p, wol eki so`z shaqabi`ni`n` – feyil menen kelbetliktin` ma`nisin biriktirip keliwi menen basqa feyillerden ayi`ri`li`p turadi`. Wolar yeki tu`rli wo`zgeshelikka iye: 1) is-ha`reket ma`nisinde kelgende da`reje, ma`ha`l kategoriyalari`na, boli`mli`, boli`msi`z formalari`na iye boladi` ha`m bet-san affikslari menen wo`zgeredi, seplik formalari` ha`m tirkewishler menen kelgen atawi`sh so`zlerdi basqari`p keledi. 2) kelbetlik ma`nisinde kelgende atli`q so`zlerdi ani`qlap ani`qlawi`sh boladi`, substantivlesip keledi ha`m seplik, ko`plik, tarti`m affikslerin qabi`l yetedi. Usi` yeki so`z shaqabi`ni`n` wo`zgesheliklerine iye bolg`anli`qtan wol kelbetlik feyil degen atama menen ju`ritiledi.

Kelbetlik feyildi jasawshi` arnawli` affiksler ma`ha`l kategoriyasi`na baylani`sli` to`mendegi toparlarg`a bo`linedi: 1. Wo`tken ma`ha`l kelbetlik feyil formalari`: -qan/-ken, -g`an/-gen; 2. Keler ma`ha`l kelbetlik feyil formalari`: -ar/-yer, -mas/-mes, -a/-ye, -y/ jaq, -(a/-ye,-y)/tug`i`n, -maqshi`/-mekshi (-paqshi`/-pekshi, -baqshi`/-bekshi); 3. Ha`zirgi ma`ha`l kelbetlik feyil formalari`: (-a/-ye, -y), -i`p/-ip, -p+ turg`an, ju`rgen, oti`rg`an, jati`rg`an si`yaqli` feyil formalari`.

Kelbetlik feyildi woqi`ti`wda soraw-juwap, gu`rrin`, tu`sindiriw, leksika-grammatikali`q tallaw, analiz-sintez usi`li`, morfologiyali`q tallaw, shi`ni`g`i`w boyi`nsha wo`z betinshe jumi`slar, sabaqli`q u`stinde islew, ko`rsetpelilik (keste, sxema, mi`sallar) t.b. sali`sti`rmali`li`q usi`llari`nan, sonday-aq, «soraw sizge», «aqi`li`y hu`jim», «klaster», «blits-sorawnamasi'», «romashka» ha`m t.b. si`yaqli` ko`plegen interaktiv usi`llar menen shi`ni`g`i`wlardan paydalani`w woqi`wshi`ni`n` temani` toli`q ha`m duri`s wo`zlestiriwinde jaqsi` na`tiyje beredi.

Mug`allim woqi'wshi'g`a kelbetlik feyildin` tiykarg`i' belgisin tu`sindiredi:

1. zatli'q ma`nige iye boli'p keliwi; 2. ha`reketlik ma`nige iye boli'p keliwi.

Mug`allim woqi'wshi'g`a usi' yeki belgige, yeki so`z shaqabi'na ta`n belgilerge iye bolatug`i'n feyil so`zdin` kelbetlik feyil yekenligin tu`sindiriwde to`mendegige itibar beredi: birinshiden, atli'q so`zler si'yaqli' seplenedi, tarti'mlanadi', ko`plik qosi'mtalari'n qabi'l yetedi; yekinshiden, feyil so`zler si'yaqli' ma`ha`l, da`reje, tu`r, meyil kategoriyalari'na iye boli'p keledi ja`ne betlenedi. Wolardi' mi'sallar menen ko`rsetip, formalari'n, ma`nilerin, jazi'li'wi'n, sintaksislik xi'zmetlerin tu`sindiredi. Usi'nday belgilerine qaray kelbetlik feyildin` tiykarg`i' leksika-grammatikali'q ma`nilerin tu`sindiriw ushi'n kelbetlik feyil jasawshi' qosi'mtalardi'n` tek feyillerge g`ana qosi'li'p, wonnan kelbetlik feyil jasaytug`i'ni'n mi'sallar menen ko`rsetip beredi. Hal feyil 2 so`z shaqabi'ni'n` – feyil ha`m ra`wishtin` belgilerine forma boli'p, wol is-ha`reketti ha`m woni'n` belgilerin bildirgenlikten feyildin` atributivlik-pi'si'qlawi'shli'q formasi'. Wol bet, san, ma`ha`l ma`nilerin bildirmeytug`i'n betlik yemes feyil, polifunksiyali' birlik .

Hal feyildin` 2 tu`ri bar:1. Tiykarg`i' affiksler – -i'p/-ip, -p, -a, -ye, -y, -may/-mey formalari'; 2. Shi'g`i'si' jag`i'nan yeki ya u`sh affikstin` qosi'li'wi'nan payda bolg`an qospa (do`rendi) affiksler – -g`ali'/-geli (-qali'/-keli), -g`ansha/-genshe (-qansha/-kenshe), -mastan/mesten, -g`anday/-gendey(-qanday/-kendey), -tug`i'nday, -mastay/-mestey, -g`anli'qtan/-genlikten (-qanli'qtan/-kenlikten) -g`anda/-gende, -g`annan/-gennen formalari'. Bul formalardi'n` ha`r biri ma`nilik wo`zgeshelikleri, sintaksislik xi'zmetleri ha`m t.b. belgileri menen aji'rali'p turadi'. Klassta mug`allim woqi'wshi'larg`a hal feyil temasi'n wo`tkende ha`r qi'yli' qurallardan wo`nimli paydalani'wi' tiyis. Hal feyil is-ha`rekettin` hal-jag`dayi'n bildirip keletug`i'ni', woni' jasaytug`i'n arnawli' qosi'mtalar bar yekenin wo`nimli ha`m wo`nimsiz qosi'mtalar tiykari'nda tu`sindirip, bunda seslik ni'zamli'li'qlar saqlanatug`i'ni'n mi'sallar menen tu`sindiredi. Mug`allim shi'ni'g`i'wlar arqali' jumi's islewine boladi'. Mug`allim jan`a temani' bekkemlew maqsetinde bir qansha shi'ni'g`i'wlardi' woqi'wshi'larg`a isletedi. Jan`asha usi'llardi' paydalani'w bul temani' wo`tkende de jaqsi' na'tiyje beredi.

Paydalani'lg`an a`debiyatlar

1. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш. Ташкент, 2008.
2. Azizxojaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik maxorat, Toshkent, 2006.
3. Аймурзаева Ә. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик хәм келбет феиillerдин субстантивлесиўи. Нөкис, «Билим», 1992.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык т.П. М., 1952.
5. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердин жасалыўы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
6. Бердимурат Е, Пирниязов К. Орта мектеплерде каракалпақ тилин оқытыў методикасы Нөкис-1988.
7. Гуломов А.К. Она тилини ўқитиш принциплари ва методлари, Тошкент, 1992.
8. Гуломов А., Ньматов И. Ўзбек тилини ўқитиш методикаси. Тошкент, 2001.
9. Дәўлетов М. Хәзирги қарақалпақ тилинде феиillerдин функциональ формаларының системасы. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1990.
10. Da`wletov A., Da`wletov M., Qudaybergenov M. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tili. Morfemika. Morfonologiya. So`z jasalıw. Morfologiya. JOO ushin sabaqlıq. No`kis, 2010.
11. Ембергенов У. Муртазаева Г. Қарақалпақ тили синтаксисиниң айырым темаларын оқытыў усыллары. Нөкис, НМПИ киши баспаханасы, 2012.
12. Ембергенов У. Қарақалпақ тилиндеги гәптиң екинши дәрежели ағзаларын оқытыў усыллары. НМПИ киши баспаханасы. 2012.
13. Ембергенов У. Қарақалпақ тилиндеги сөз дизбеклерин оқытыў усыллары. НМПИ киши баспаханасы. 2012.
14. Исабаев А. Қазақ тілін оқытыу методикасы. Ташкент, 2003.
15. Қутлымуратов Б. Хәзирги заман қарақалпақ тилинде хәрекет атлары. Нөкис, 1967.

16. Қутлымуратов Б., Кенжебаева Т. Қарақалпақ тили морфологиясын оқытыў усыллары. Нөкис, «Билим», 1996.
17. Насыров Д.С.Қарақалпақ тилинде келбетлик фейил. 1964.
18. Пирниязова А.Қарақалпақ тилин педагогикалық технология тийкарында оқытыў. Нөкис, НМПИ киши баспаханасы. 2009.
- 19.Пирниязова А., Шынназарова С. Ҳәзирги карақалпақ әдебий тили (лексикология) пәнин оқытыўда интерактив усыллардан пайдаланыў. Ташкент, «Баёз», 2014.
- 20.Тўхлиев ва бошқалар Ўзбек тилини ўқитиш. Тошкент, 2006.
21. Ҳәзирги карақалпақ тили. Морфология. Нөкис,1974.
22. Ҳәзирги карақалпақ тили. Морфология. Нөкис,1981.
- 23.Ҳәзирги карақалпақ тили. Синтаксис, Нөкис, 1995.

1. Karimov I.A. Joqari' ma'nawiyat – jen'ilmes ku'sh. Tashkent, 2008.
2. Azizxojaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik maxorat, Toshkent, 2006.
3. Aymurzaeva A'. Qaraqalpaq tilindegi kelbetlik ha'm kelbet feyillerdin' substantivlesiw. No'kis, «Bilim», 1992.
4. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazi'k t.II. M., 1952.
5. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' jasali'wi'. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 1979.
6. Berdimurat E, Pirniyazov K. Orta mekteplerde qaraqalpaq tilin oqi'ti'w metodikasi' No'kis-1988.
7. G'ulomov A.K. Ona tilini wqitish printsiplari va metodlari, Toshkent, 1992.
8. G'ulomov A., Ne'matov I. Wzbek tilini wqitish metodikasi. Toshkent, 2001.
9. Da'wletov M. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyildin' funktsional' formalari'ni'n' sistemasi'. No'kis, «Qaraqalpaqstan» baspasi', 1990.
10. Da'wletov A., Da'wletov M., Qudaybergenov M. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Morfemika. Morfonologiya. So'z jasaliw. Morfologiya. JOO ushin sabaqlıq. No'kis, 2010.
11. Embergenov U. Murtazaeva G. Qaraqalpaq tili sintaksisinin' ayi'ri'm temalari'n oqi'ti'w usi'llari'. No'kis, NMPI kishi baspaxanasi', 2012.
12. Embergenov U. Qaraqalpaq tilindegi ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari'n oqi'ti'w usi'llari'. NMPI kishi baspaxanasi'. 2012.
13. Embergenov U. Qaraqalpaq tilindegi so'z dizbeklerin oqi'ti'w usi'llari'. NMPI kishi baspaxanasi'. 2012.
14. Isabaev A. Qazaq tilin oqi'ti'u metodikasi'. Tashkent, 2003.
15. Qutli'muratov B. Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinde ha'reket atlari'. No'kis, 1967.
16. Qutli'muratov B., Kenjebaeva T. Qaraqalpaq tili morfologiyasi'n oqi'ti'w usi'llari'. No'kis, «Bilim», 1996.
17. Nasi'rov D.S. Qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyil. 1964.

18. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilin pedagogikali'q texnologiya tiykari'nda oqi'ti'w. No'kis, NMPI kishi baspaxanasi'. 2009.
19. Pirniyazova A., Shi'nnazarova S. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili (leksikologiya) pa'nin oqi'ti'wda interaktiv usi'llardan paydalani'w. Tashkent, «Bayoz», 2014.
20. Twxliev va boshqalar Wzbek tilini wqitish. Toshkent, 2006.
21. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No'kis, 1974.;
22. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No'kis, 1981.;
23. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis, No'kis, 1995.